ГОРХУЛУ НАҒЫЛЛАР

ӘһМӘД ВӘ МӘЛЕЈКӘ

Гышын орта аjы иди. Соjугдан һамы гачыб евләрдә кизләнмишди. Һачы Сәмәдин күлфәти исти отагда сүфрәнин башына чәм олуб, jемәк үчүн ону көзләjирди. О исә о бири отагда өз ишинә мәшғул иди.

Һачы Сәмәд әлли jашында, сафүрәкли, рәһмдил бир кишн иди. Һачы Сәмәдин күлфәти гоча анасындан, арвадындан, доггуз jашында бир оғлундан вә бир дә jедди jашында гызындан ибарәтди.

Һачы Сәмәд оғлу Мәммәди ибтидаи шәһәр мәктәбиндә охудурду вә бу илдән дә гызы Фатманы шәһәр гыз мәктәбинә вермишди. Һачы Сәмәд башга мүсәлман аталара бәр'әкс олараг ушагларынын дәрсләринә, әдәб вә тәрбиjәсинә чох фикир верәрди.

Һачы Сәмәд ишини гуртарыб jемәк отағына кәлди. О, сүфрәнин башында әjләшди, jемәjә башладылар. Шам гуртарды. Һачы Сәмәдин хөрәjин үстүндән чаj ичмәк адәти иди. Бу вахт күлфәтә jа китаб, jа күндәлик гәзетләрдән охуjарды. Бу да олмасajды, кәзиб-көрдүjү вилаjәтләрдән данышарды. Буна көрә дә көзлүjү көзүнә тахыб, әлинә гәзети көтүрәндә һамы сакит олуб онун данышығыны көзләjирди.

Һачы Сәмәд исә сәсини чыхартмаjыб өз-өзүнә jаваш-чадан охумаға башлады.

Фатма бу сакитлиjә давам етмәjиб гоча нәнәсинә деди:

— Нәнә, мәнә бир горхулу нағыл сөjлә.

Фатманын гардашы Мәммәд, бачысындан бу сөзү ешидиб деди:

— Инди ки, горхулу нағыл истәjирсән, бәс нијә о күнү нәнәм Мәлик Мәммәд нағылыны сөjләjәндә, див ады кәлән вахт нәнәнин гучағына гысылдын?

— Jох, мән һеч горхмурдум, — дејә Фатма чаваб верди.

Бу һалда Һачы Сәмәд гәзети jерә гоjуб деди:

— Jахшы, гызым, бу кечә нәнәнин әвәзинә мән сәнә бир горхулу нағыл сөjләрәм, бу шәртлә ки, горхмаjасан.

— Jох, ата, горхмарам, сөjлә.

Һачы Сәмәд чаjдан бир нечә гуртум ичиб башлады:

— Гызым, бири варды, бири jохду, шимал-шәргдә, мешә ичиндә, чаj кәнарында Татарчыг адында бир кәнд варды. Бу кәндин әһли әкинчилик вә чарвадарлыгла күзәран едәрди. Гызым, һәмин бу нағыл олунан кәндда Нурәддин адында бир киши варды. Бу Нурәддинин он jашында Әһмәд адлы бир оғлу, алты jашында Мәлејкә адлы бир гызы вә Хәдичә адында бир арвады варды.

Нурәддинин сәнәти әкинчилик иди вә мал-гарадан анчаг бир аты варды. Нағыл олунан заман бahар вә jаj чох гураглыг кечмәjә көрә о вилаjәтдә тахыл сусузлугдан jаныб тәләф олду. Чох чәкмәди ки, әтраф вә әкнафда ачлыг башланды. Пајызын әввәлиндән Нурәддин арабасыны гошуб шәһәрә кирајәчилиjә кетди. Орада газандығы пулу дөрд күндән, беш күндән бир евинә көндәрәрди. Күлфәти дә онунла күзәран едәрди.

Әһмәд кәнд мәктәбиндә охуjурду. Атасы тәрәфиндән кәлән мәктублары асанча охуjа билирди. Бир нечә күн бундан әгдәм Әһмәд jазыб атасындан өзү үчүн бир башлыг вә бачысы үчүн бир әлчәк истәмишди. Һәр икиси бу шеjләрин тезчә алынмасыны ханиш едирди. Лакин беш күн кечди, бир һәфтә кечди, он күн кечди, аталарындан бир хәбәр чыхмады. Хәдичә бәрк горхуjа дүшмүшдү. Евдә пул вә чөрәк дә түкәнмишди.

Бир дәфә, әзиз балаларым, сөз вахтына чәкәр, белә бир кечәдә, гарлы човғунун шиддәтли вахтында, Әһмәд вә Мәлејкә аталарынын jолуну сәбирсиз көзләjән заман, ким исә гапыны дөjдү. Ушаглар чәлд:

— Атам кәлди, — дејә гапыjа тәрәф jүjүрүшдүләр. Амма онун әвәзинә күркә бүрүнмүш, әлләри әлчәкли, башы башлыглы гоншулары Шәһабәддин ичәри дахил олду. О киши Нурәддинлә бәрабәр арабачылыға кетмишди. Буну көрчәк Хәдичәнин үрәjини горху алды.

Ушаглар:

— Әми, бәс атамыз һаны? — дејә сорушдуглары вахт ондан чаваб алмадылар. Шәһабәддин Хәдичәни бајыра чағырыб, әринин атлы-арабалы дәрәјә учуб өлмәјини хәбәр верди вә онун чибиндән чыхан алты манаты вериб чәлд кетди.

Хәдичә рүһу гачмыш, нитги тутулмуш һалда ичәри кирди вә ушагларыны бағрына басыб зар-зар ағлады. Бунларын аһ-наләси, боранын курултулу сәси бир-бириңә гарышмышды. Бунлар ахырда сакит олдулар. Әһмәд анасындан сорушду:

— Ана, бу ачлыг илдә атасыз биз нечә доланачағыг, ачындан өләчәјик.

— Горхма, оғлум, бу сачларымы сатыб сизи ач гојмарам, — дејә Хәдичә оғлуна тәсәлли верди, сонра һәр икисини сојундуруб јатаға узандырды. Бир аздан сонра ушаглар јухуја кетдиләр.

Амма о кечәни Хәдичә сүбһә кими јата билмәди. Фикир, хәјаләт ону көтүрмүшдү. Сабибсиз арвад, јетим ушаглар ачлыг илдә нечә долансын?

Бир нечә мүддәт кечди. Хәдичәнин пулу лап гуртарды. Јаваш-јаваш ев шејләрини сатмаға башлады. Хәдичә бир дә бахды көрдү ки, евдә һеч бир шеј галмајыбдыр. Ушаглар да ачдыр. Чөрәк үчүн һансы гоншуја кетдисә әлибош гајытды, чүнки һамы бунларын күнүндә иди. Ачындан заваллы ушаглар тагәт вә күчдән дүшмүшдүләр. Јазыг Хәдичә һәр јердән үмиди кәсилмиш, дизләрини гучаглајыб бир күнчдә мумија кими отурмушду. Кизлин ағламагдан көзләринин јашы да гурумушду.

Гызым, ахшам олду. Ачындан Мәлејкәнин гырмызы јанаглары саралмышды..

Бирдән Фатма өзүнү атасынын гучағына атыб деди:

— Ата, демә, демә! Горхурам.

Һачы Сәмәд гызынын башыны сыгаллајараг деди:

— Горхма, гызым, далы јахшыдыр. Гулаг ас, һарада галдым? Һә, Хәдичә Мәлејкәни сојундуруб јерә гојду ки, бәлкә јухуја кедә. Амма јазыг тифил раһат ола билмирди. Ахырда Хәдичә ону сакит етмәк үчүн деди:

— Гызым, Мәлејкә, көзләрини јумуб јат; онда кечә мәләк бачамыздан сәнә чөрәк салар.

Мәлејкә көзләрини јумду. Бир аздан сонра јухуја кетди. Амма Әһмәд анасы илә ојаг галмышды. Кечәдән хејли кечмиш бачадан кумбулту илә бир шеј ичәри дүшдү. Ана вә оғул диксинмиш ајаға галхдылар ки, көрсүнләр о дүшән нәдир. Көрдүләр ки, ағзы бағлы бир торбадыр. Хәдичә әли әсә-әсә торбанын ағзыны ачды. Көрдүләр ки, ичи чөрәк, јемиш, чүчә, јумурта вә гејри јемәли шејләрлә долудур. Буну көрчәк Әһмәд деди:

— Ана, көрдүнмү, мәләк бачамыздан бизә чөрәк салды.

Хәдичә һејрәтдә галыб чаваб верә билмәди. Бу һалда торбаны бошалданда ичиндән кағыза бүкүлмүш бир јумру шеј чыхды. Ачанда көрдүләр ки, һамысы гызыл пулдур. Буну көрән ана вә оғул даһа да артыг тәәччүб етдиләр. Бу һалда Әһмәдин көзүнә пула бүкүлмүш кағызда јазы саташды:

— Ана, бурада јазы да вар; гој көрәк нәдир? — дејә Әһмәд кағызы охуду.

«Гызым Мәлејкә, мән бир гоча сәјјаһам. Јолда евинизин јанында фајтонумун чархы чыхды, ону салынчан мән истәдим ки, сиздә бир аз гызыныб, раһат олам. Гапыја кәлдикдә анан дедији сөзләри ешитдим. Кери гајыдыб бу шејләри вә пулу сәнин үчүн һазыр етдим вә тәзәдән кәлиб бачаныздан атдым. Јаша, гызым, јаша, мән гоча бабаны да, јаддан чыхартма. Худаһафиз.

Сәјјаһ Чәмаләддин».

Бу һалда Мәлејкә ојаныб деди:

— Ана, мәләк бачамыздан чөрәк салдымы?

— Бәли, гызым, анчаг мәләк јох, бабан Чәмаләддин, — дејә Хәдичә Мәлејкәнин габағыны јемәли шејләрлә долдурду. О кечәси ики бала, бир ана шадлыгларындан билмирдиләр ки, нә етсинләр. Ахырда һамы шадхүррәм јыхылыб јатдылар.

Инди сиз дә, әзиз балаларым, дурун јатын, сәһәр дәрсә кедәчәксиниз.

Бу сөзләрлә Һачы Сәмәд сөзүнү тамам етди.

АББАС ВӘ ЗЕЈНӘБ

Мәммәд вә Фатма шамдан сонра сабаһкы дәрсләрини һазырлајыб, јазыларыны јазыб отурмушдулар. Тез-тез аталарынын үзүнә бахырдылар. Һачы Сәмәд ушагларынын фикрини дујуб деди:

— Јенә нағыл истәјирсиниз?

— Бәли, ата, — Мәммәд чаваб верди.

Фатма деди:

— Ата, бу күн мүәллимәмиз бизә «Әлибаба вә гырх гулдур»ун нағылыны охуду. Сән дә бизә гулдурдан сөјлә.

— Јахшы, гызым, анчаг буну бил ки, гулдурлар елмсиз, тәрбијәсиз тајфадан чыхарлар. Һејванын вәһшиси гурд, пәләнк вә шир олан кими инсанын да вәһшиси бунлардыр. Анчаг тәфавүтләри одур ки, гулдурлар онлардан нечә гат рәһмсиз, инсафсыз вә залымдырлар. Гулаг ас, бу нағылдан өзүн биләрсән.

— Гызым, баһар фәслиндә Дан улдузунун парлаг бир вахты иди. Гајадиби адлы кәндин әһли һәлә јатмышды. Бу кәнд Загафгазијанын чәнуб тәрәфиндә, уча дағларла әһатәләнмиш бир чај гырағында, мешә кәнарында салынмышдыр.

Бирдән азанчынын «аллаһү-әкбәр» сәси учалды. Чүтчүләр бундан әввәл ојанмышдылар, о зәһмәткешләр зәмиләринә чүт әкмәјә кетдиләр.

Кетдикчә дан јеринин гызартысы артырды. Дәрәләрдән вә чајлардан думан галхырды. Күнәш дағын далындан аһәстә-аһәстә чыхырды. Һәлә өзү көрүнмүрдү. Амма шәфәги гаршыдакы уча дағын башына дүшмүшдү. Сонра јаваш-јаваш галхыб дағын далындан көрүндү вә руһ верән гызыл зәррәләрини аләмә дағыдыб чүмлә јатмышлары ојатды. Чәмәнләрдә, сејрәнкаһларда, чичәкләр гөнчәләриндә кизләнмиш пәрванәләри вә арылары ојатды. Гушларын чәһ-чәһи һаваја учалды.

Бунларын хош авазлары чүтчүнү шура кәтирди. О да

аһәстә-аһәстә чүтүнү сүрүб өз нәғмәсини охуду. Дағ дөшүндә сүрүсүнү отаран чобан да бајаты нәғмәсини түтәјиндә учалтды.

Күнәш јаваш-јаваш галхырды. Онун гызыл шәфәги кетдикчә күмүш рәнкинә дөнүрдү. Гајадиби кәндинин әһалиси дуруб һәрә өз ишинә кетди...

* * *

— Аббас, бах, көр мән нә гәдәр јығмышам.

— Афәрин, бачым Зејнәб, инди отур, бунлары дәстә тутаг, базарда сатыб сәнә чохлу кишмиш алачағам.

— Фындыг да.

— Јахшы фындыг да аларам.

Бачы вә гардаш әтәкләринә јығдыглары гуланчары јерә төкүб, бир тәпәнин үстүндә отурдулар вә онлары дәстә тутмаға башладылар.

Бу ики ушаг атадан јетим иди вә бир гуру дахмадан башга, аталары бунлара бир шеј гојмамышды. Анчаг аналары Фатма чәһрәчилик едиб бир нөв күндәлик чөрәјини газанырды. Ушаглар кичик олдугларындан аналарына бир о гәдәр көмәкләри чатмырды. Аббасын он јашы, Зејнәбин једди јашы варды. Аббас анчаг бу илдән һәр күн мешәјә одун гырмаға кедирди вә гырдығы одуну шәләләјиб, базарда дүканчылара бир аз пула сатырды. Ики күн бундан габаг Аббас одун илә бәрабәр бир дәстә гуланчар да јығыб базара кәтирмишди вә ону бир шаһы пула сатыб анасына вермишди.

Бу күн Аббас мешәјә кетмәјә һазырлананда Зејнәб дә гуланчар јығмаг һәвәсилә анасындан рүсхәт истәди. Амма Фатма һеч бирини гојмаг истәмирди, чүнки гулдур Сәфәрдән горхурду. Дөрд ил бундан әгдәм Сәфәрин гардашы ел давасында Гајадиби әһли тәрәфиндән өлдүрүлмүшдү. Амма гатили ким олдуғу мә'лум дејилди. Она көрә Сәфәр гардашынын ганыны бүтүн кәнддән иддиа едирди.

Бир дәфә Гајадиби чамааты Сәфәрдән белә дәһшәтли бир сифариш алды: «Еј гајадибилиләр! Анд ичирәм мәни јарадан халиғә. Анд ичирәм, анамын, бачымын намусуна, та сизин бөјүк-кичијинизи, арвад-ушағынызы гырыб, о көзәл вәтәнинизи одлајыб тар-мар етмәјинчә дүшјада јашамајачағам; вахтыныза һазыр олун».

Бу хәбәр һамыны бәрк горхуја салмышды, чүнки Сәфәр дәлиганлы бир адам иди.

Бу сифаришдән чох кечмәмишди ки, Сәфәри адам өлдүрмәк үстүндә Сибирә көндәрдиләр. Дөрд ил иди ки, ондан бир хәбәр-әтәр јох иди. Анчаг бу јахын заманда Сәфәрин Сибирдән гачыб, башына өзү кими дәлиганлылары чәм едәрәк гулдурлуг етмәји һәр јерә јајылмышды. Гајадибн әһли дә бәрк горхуда иди.

Фатма нечә күн иди ки, ишсиз иди. Она көрә истәристәмәз ушаглара изин верди. Онлар да севинә-севинә мешә тәрәфә үз гојдулар.

Фатма ағыллы, хошрәфтар бир арвад иди. Өз ушагларына да јахшы рәфтары, бир-бирилә мећрибан долanmағы тәрбијә вермишди. Ушаглар да аналарынын көзәл сифәтләрини вә тәрбијәсини көтүрмүшдүләр. Чох аналар бу ики тифилин тәрбијәсинә һәсрәт чәкирдиләр.

Аббас узунбојлу, назикбәдән, ағбәнизли, алакөзлү, хошсифәт бир ушаг иди. Зејнәб гарагаш, гаракөз, долубәдәнли, узунсачлы, гырмызыјанаглы бир гыз иди. Аббас бачысыны артыг дәрәчәдә севирди. Һеч елә бир күн олмазды ки, өз газанчындан бачысына бир шеј алмајајды. Аббас үзүнү бачысына чевириб деди:

— Зејнәб, бу јығдығымыз гуланчар аздыр, буна һеч бир шаһы да вермәзләр. Дур кедәк, мән бир јахшы гуланчарлыг јер билирәм. Орада гуланчар јығаг вә һәм дә мән одун доғрајыб шәлә гајырым.

— Ахы, гардаш, мән јорулмушам.

— Јаваш-јаваш кедәрик, орада сән јорғунлуғуну аларсан, мән өзүм тәк ҷығарам, — дејә Аббас дәһрәсини вә сичимини көтүрүб ајаға галхды вә бачысынын да әлиндән тутуб дағын дөшүндәки мешәлијә үз гојду.

Бир гәдәр мешә илә кедәндән сонра бир көзәл вә сәфалы сејрәнкаһа чыхдылар. Бу сејрәнкаһ јашыл, тәзә вә тәр отла, көзәл, әтирли, рәнкли чичәкләрлә зинәтләнмишди. Рәнкбәрәнк пәрванәләр вә арылар бу чичәкдән о чичәјә учуб, баһар күнәши илә ојнашырдылар. Һәр рәнкә чалан чүрбәчүр чүчүләр отлара мәрчан кими сарылмышды. Бир тәрәфдән чичәкләрин гохусу, бир тәрәфдән гушларын чәһ-чәһи вә бир тәрәфдән дә баһарын хош мећи инсаны бихуш едирди. Сејрәнкаһын бир тәрәфи гајаја дирәнмишди. Бу гајадан бир булаг ахыб шырылты илә ашағы төкүлүрдү. Сујун зәррәләри һавада күнәшин шәфәгиндән алмаз парчалары кими парылдајырды. Бу булаг «Шырланбулаг» ады илә мәшһур иди. Зејнәб бу күлүстаны, бу чаргат кими сәрилмиш лаләләри вә чичәкләри көрчәк јорулмағыны унудуб — Аһ нә көзәл чичәкләр вар, — дејә гышгырды вә гардашынын әлини бурахыб күл јығмаға гачды. Аббас да ипини вә дәһрәсини јерә гојуб гуланчар јығмаға мәшғул олду. Зејнәб каһ чичәк јығырды вә каһ да гышгыра-гышгыра пәрванәләри говурду. Бир аздан сонра јорулуб бир лаләзарлыгда отурду вә лаләләрдән кәлин гајырмаға башлады. О вахт Аббас гуланчар јыға-јыға чәмәндән хејли узаглашыб бир коллуг дәрәјә дүшмүшдү.

Күн галхыб күнортаја јахынлашды. Гәфләтән дағларын арасына бир курулту дүшдү. Аббас елә билди ки, көј курулдајыр, амма јухары бахдыгда бир булуд да көрмәди. Бу курултудан бир дәгигә кечмәмиш елә бир курулту башлады ки, дејәсән бу саат көјләр учуб јерә төкүләчәкдир. Аббас башыны јухары галдырыб көрдү ки, күллә дағларын башындан кәндләринә вә зәмиләрдә јер әкән чүтчүләрин вә гојун отаран чобанларын үстүнә долу кими јағыр. «Гулдурлар!» — Аббас гышгырды. Бир әввәл истәди ки, дәрәдә кизләнсин. Сонра јадына дүшдү ки, Зејнәб чәмәндә ачыг јердә галмышдыр. Дәрһал бачысына тәрәф гачды ки, ону да көтүрүб Ајы каһасында кизләнсин.

Аббас өзүнү о вахт јетирди ки, Зејнәб чәмәндә башыачыг, сачлары дөшүнә төкүлмүш, овчу охундан гачан чејрантәк «Аббас, гардаш» — дејә о тәрәф-бу тәрәфә гачыб гышгырырды вә дағлардан да бирәһм гулдурларын күлләләри онун үстүнә долу кими јағырды. Аббас учадан сәсләнди:

— Бачы, Зејнәб, горхма, бурадајам!

Зејнәб гардашынын сәсини ешидиб она тәрәф гачды. Лакин отуз гәдәм кетмәмишди ки, бирдән «Ох!» дејиб јерә јыхылды. Аббас өзүнү бачысына јетириб көрдү ки, Зејнәбин синәсиндән ал ган гәтрә-гәтрә төкүлүб, отлары вә чичәкләри лалә рәнкинә дөндәрмишдир.

— Аббас, мәнә су вер!

— Дур, бачым, гачаг Шырланбулаға.

Зејнәб истәди ки, галхсын, амма бачармады, Аббас ону чох чәтинликлә гучағына көтүрүб, булаға тәрәф апармаға үз гојду. Лакин он гәдәм кетмәмишди ки, гулдурлар бунлары тәзәдән күлләјә тутдулар. Аббас өзүнү вә бачысыны бир чухур јерә салды ки, ораны күллә тутмурду. Зејнәбин лалә кими олан үзү солуб ағ занбаға дөнмүшдү.

— Аббас, јандым, мәнә су вер! — дејә Зејнәб налә едирди.

Бачысынын сусузлуғу Аббасын үрәјини нәһајәт дәрәчәдә јандырды.

— Бачы, бу саат сәнә су кәтирәчәјәм, — дејә Аббас булаға тәрәф јүјүрдү. Күллә мүдам онун үстүнә јағырды.

Аббас өзүнү булаға јетирди. Арагчыныны су илә долдуруб гајытды. Бу дәфә Аббас гача билмирди; горхурду ки, сују төкүлсүн, Аббас о гәдәр Зејнәбә јахынлашды ки, онун «су» наләсини ешитди. Бирдән Аббас уфулту илә јерә јыхылды. Намәрд күллә бинәва ушағын сол бөјрүндән дәјиб далындан чыхмышды. Аббас галхыб јеримәк истәди. Лакин үч гәдәм кетмәмишди ки, дүбарә јыхылды, Аббас сүрүнә-сүрүнә өзүнү бачысынын үстүнә салды, көрдү ки, көзләри јумулудур. Амма додаглары ајрыла галмышдыр. Елә бил ки, дејир: «Гардаш, Аббас, мәнә су вер».

Аббас Зејнәби гучаглајыб өпә-өпә дејирди:

— Бачы, Зејнәб, көзләрини ач, кәлмишәм.

Бу һадисәдән алты саат кечди. Дәхи түфәнкин курултусу кәсилмишди. Дағларын арасыны түстү алмышды. Бу түстү Гајадиби кәндинин јанмыш евләринин вә бағларынын түстүсү иди. Беш-алты саат бундан габаг чәннәт бағына бәнзәјән Гајадиби кәнди, инди јаныб күл олмушду. Әһалиси исә бир парасы гәтлә јетишиб, јердә галаны да гачыб дағларда, мешәләрдә кизләнмишди. Гулдур Сәфәр гардашынын интигамыны белә алды.

Күн батды, ај чыхды. Нағыл олунан јерләрдән бир сәс чыхмырды. Һејванлар вә гушлар инсанларын вәһши һәрәкәтиндән елә хофа дүшмүшдүләр ки, һәлә чүр'әт едиб јуваларындан чыха билмирдиләр. Ај јаваш-јаваш галхыб, гәмкин-гәмкин инсанларын тутдуғу вәһши әмәлләрә бахырды.

Кечәдән хејли кечмиш бир арвад дағлары, дашлары, мешәләри ахтарырды. Бу арвад Фатма вә ахтардығы да ики баласы иди.

— Зејнәб, Аббас, көзәл балаларым, јетим балаларым, һарадасыныз, сәс верин! — дејә Фатма налә едирди.

Лакин чәмән үстүндә, лаләләр арасында гучаг-гучаға вериб ганларына гәлтан олмуш Зејнәб вә Аббас — бу ики мә'сум аналары Фатманын наләсини ешитмирдиләр.

НУРӘДДИН

Ахшам чағы иди. Һачы Сәмәдин күлфәти чај сүфрәсиндә һазырды. Мәммәд јазысыны гуртарыб диггәтлә өзүнә охујурду вә гәләтләрини дә дүзәлдирди. Фатма исә әлләри илә башыны тутуб дәрин фикрә кетмишди. Һачы Сәмәд үзүнү гызына тәрәф тутуб сорушду:

— Гызым, нә фикрә кетмисән?

Фатма чаваб верди:

— Ата, мүәллимимизин әмринә көрә, кәрәк сабаһа бир елә нағыл дүзәлдим ки, ондан белә мә'на чыхсын: «Јахшылыг елә, әвәзини көрәрсән». Инди гулаг ас, сөјләјим, көр јахшыдырмы?

— Чох көзәл, гызым, сөјлә көрүм.

Фатма сөјләди; атасы да бәјәниб тә'риф етди. Мәммәд деди:

— Ата, мәнә дә мүәллимимиз аталар сөзүндән олан «Јахшылыға јахшылыг һәр кишинин ишидир, јаманлыға јахшылыг әр кишинин ишидир» сөзүнә мүнасиб бир һекајә дүзәлдиб јазмағы әмр етмишдир. Һәркаһ изин версән, охујарам.

— Оху, оғлум, көрүм нә төвр јазмысан.

Мәммәд охуду. Һачы Сәмәд буну да бәјәнди. Фатма сорушду:

— Ата, һансымызынкы јахшыдыр?

— Гызым, гој бирисини дә мән сөјләјим, сонра бахаг көрәк киминки ә'ладыр, — дејә Һачы Сәмәд чаваб верди.

Мәммәд вә Фатма икиси дә бир ағыздан:

— Сөјлә, ата, сөјлә, — дедиләр.

Һачы Сәмәд башлады:

— Өвладларым, Гафгазда Һачы Нәсир адлы бир тачир сакин иди. Бу тачирин Һәлимә адлы бир чаван арвады варды. Һәлимә чамалда көзәл олдуғу кими, хасијјәтдә ондан да көзәлди. Бу арвадын дүнјада өвладсызлыгдан башга бир гәм-гүссәси јох иди. Ахырда бунларын бир оғлу олду. Һачы Нәсир о күн оғлунун тәвәллүдүнү

шадлыг едиб, шәһәрин фәгир-фүгәрасына пул вә хөрәк пајлады. Оғланын адыны Нурәддин гојдулар. Ата вә ана кечә вә күндүз Нурәддинин башына доланырдылар.

Һачы Нәсир һәр ил јармаркаја мал хиридинә кедәрди вә гајыданда арвады вә оғлу үчүн һәр чүр совгат кәтирәрди. Бир дәфә Һачы Нәсир оғлу үчүн кибрит гутусу ичиндә бир Күлүстан китабы кәтирмишди. Һәлимә бу гәрибә шеји һарадан алдығыны сорушдугда Һачы Нәсир чаваб верди:

— Бир күн јармаркада, базардан мәнзилимә гајыдаркән, бир нәфәри көрпү үстүндә башыны ашағы саллајыб ағлајан көрдүм. Мән дајаныб бунун сәбәбини сорушдум. Киши деди:

— Мән әһл-әјал саһиби бир касыб адамам. Әслим иранлыдыр. Әлдә хырдават сатмагла үч јүз манат пул дүзәлдиб бураја кәлдим ки, мал алыб апарам. Бир саат бундан габаг пулумун һамысыны чибимдән чыхартмышлар.

Бу кишинин һалына үрәјим јанды. Чибимдән үч јүз манат чыхарыб дедим:

— Ал, киши, бу сәнин үч јүз манатын, кет мал ал, кәсбиндән галма. Газаныб, сонра пулуму гајтарарсан. Инди исә балача Нурәддинимә дуа ет.

Киши әлимдән өпүб адымы вә мәнзилими сорушду вә севинә-севинә чыхыб кетди. Ахшам мәнзилимдә чај ичдијим заман һәмин киши ичәри дахил олуб:

— Һачы, совгат үчүн бундан әзиз бир шејим јохдур, — дејә Күлүстан китабыны мәнә узатды. — Гој мән Рәһим тәрәфдән севкили өвладыныз Нурәддинә Сә'динин бу Күлүстан китабы јадикар олсун. Сонра дүбарә разылыг едиб кетди.

Һәлимә китабы ипәк парчаја тикиб Нурәддинин бојнундан асды вә деди:

— Оғлум бөјүјәндә бу китабы охујар.

Нурәддин бөјүјүб сәккиз јашына чатды. Һачы Нәсир оғлуну мәктәбә гојду. Нурәддин охумагда биринчи шакирд иди.

Јолдашлары илә чох мећрибан рәфтар едәрди. Она көрә дә һамы ону севәр, хатирини истәјәрди.

Чох чәкмәди ки, Һачы Нәсирин тичарәт ишләри тәнәззүлә башлајыб, јаваш-јаваш вар-јоху әлиндән чыхмаға башлады. Вәфалы Һәлимә әринә үрәк верib, чох гәмгүссә чәкмәјә гојмазды.

Бир дәфә Һәлимә һамамдан чыханда өзүнү сојуға верib јорған-дөшәјә јыхылды. Һачы Нәсир истәкли арвадының үстүнә мүаличә үчүн бир нечә мәшһур һәким кәтирдисә дә, сәтәлчәм азарындан сағалда билмәди. Һәлимә доггузунчу кечә, «Нурәддин» дејә-дејә вәфат етди.

Һәлимә оғлуну һәр кечә сојундуруб әзизләјә-әзизләјә јатырарды. О да анасынын бојнуну гучаглајыб: — Ана, кечән хејрә галсын, — дејә ону өпәрди вә ширин јухуја кедәрди. О иди ки, һәмин кечә гуллугчу ону раһат едәндә анасы јадына дүшүб тәәдән ағламаға башлады. Кечә јарыдан кечди. Лакин Нурәддин јата билмәди. Ағламағыны кәсиб хәјала кетмишди.

— Аһ, бирдән анам дирилә... Бәлкә анам һеч өлмәмишдир, билмирләр?.. О күнү мүәллимимиз сөјләди ки, бир елә јуху вар ки, өлүмә охшајыр, бир нечә күн һәтта нечә ај азарлы өлү кими галыб, ахырда јенә дирилир. Чох иттифаглар дүшүр ки, елә азарлыны өлмүш зәнн едиб дәфн едирләр. Аһ, бәлкә анам да елә јухуја кетмишдир?.. Ону өлмүш билиб басдырачаглар, — јох, јох, гојмарам. Сәһәр тездән атама дејәчәјәм ки, һәлә анамы басдырмасынлар, бәлкә өлмәмишдир.

Белә фикир вә хәјалатда икән Нурәддин сүбһ вахты јухуја кетди вә күнортаја кими јатды. Нурәддин јухудан ојанынча Һәлимәни дәфн етдиләр.

Һачы Нәсирин башы јас јеринә кәлән адамлара гарышдығындан оғлундан бихәбәр иди. Нурәддин көзләрини ачды. О бири отагда молла һәзин бир сәслә гуран охујурду. Молланын хош авазы јухудан ајылмыш Нурәддинә лајла кими тә'сир едиб, ону бир мүддәт јуху илә ајыглыг һаләтиндә сахлады. Сонра «Бу гуран нә үчүн вә ким үчүн охунур» фикри Нурәддинин башына дүшдү. Бу исә анасынын өлмәјини јадына салды. Бирдән кечәки фикри Нурәддинин башына илдырым кими шығыјыб ону јериндән дик галдырды. Бу һалда гуллугчу Бәһар ичәри дахил олду. Нурәддин сорушду:

— Бәһар, де көрүм, анамы басдырдылармы?

Бәһар көзләринин јашыны силәрәк:

— Бәли, басдырдылар. Каш онун әвәзинә мән өләјдим, мәни басдырајдылар, — дејә чаваб верди.

Анасынын дирилмәсиндән заваллы Нурәддинин үмиди даһа кәсилди, лакин ону өлүм јухусунда икән дәфн етмәк шәкки һәлә үрәјиндә иди. О иди ки, ахшам башсағлығына кәлән адамлар дағыландан сонра атасы илә

көрүшəндə бу фикрини ачыб она деди, атасы да ону шəкдən чыхарыб сакит етди.

Анасынын вəфатындан сонра Нурəддиндə бөјүк тəғјир көрүнүрдү. Һəмишə дејиб-данышан, күləрүзлү вə мећрибан бир ушаг олдуғу һалда, инди гəмкин вə мə'јус олуб мəктəб јолдашларындан кənар дурду. Һəмфикри, һəмсирри анчаг китаблары олмушду. Əввəл вахтлар јолдашлары онун бу һалəтини анасынын вəфат етмəјинə көрə тəбии билиб, бу хəјалда идиləр ки, сонралар јенə һəмишəки һалына дүшəчəкдир. Лакин бир ај кечди, ики ај кечди, бир ил кечди. Нурəддин əввəлки һалына дүшмəди. Анчаг билији илə мүəллимləрини һејрəтə кətирирди. Чох вахт онлара елə суал верирди ки, чавабында ачыз галырдылар.

Һачы Нəсирин əли ашағы дүшдүјүнə көрə Нурəддин дəхи əввəлки кими мəктəбə өз фајтонларында кетмирди. Бу тəғјирдən Нурəддин бир о гəдəр гəм чəкмирди, чүнки тəбиətиндə тəкəббүрлүк, тəшəххүслүк əсла гојулмамышды. Һачы Нəсир нə гəдəр оғлунун елм вə ədəb кəсбиндə көстəрдији сə'j вə гејрətдən фəрəһлəнирдисə, бир о гəдəр дə онун пəришанлығындан гəмкин оларды вə билмəзди ки, нə јолла ону шад етсин. Ахырда Һачы Нəсир евлəнмək фикринə дүшдү: «Бир касыб кишинин гызыны алыб евимə кətирмəлијəм ки, Нурəддинə аналыг едиб ону бу гəм-гүссədən азад етсин», дејə Һачы Нəсир фикир етди. Бир иттифаг бу хаһиши тезликлə əмəлə кətирмəјə сəбəб олду.

Һачы Нəсир бир гејри шəһəрдə сакин олан шəрики илə һесаб чəкмəјə кетмишди. Бу шəһəрин ијирми верстлијиндə олан кəнддə Һачы Нəсирин Имамверди адлы танышы варды. Нечə мүддətди ки, ондан бир хəбəр-ətəр јох иди.

— Бу узун јолу кəлмишкəн гој бу достума да бир баш чəким, — дејə Һачы Нəсир јола рəван олду. Кəндə чатдыгда ондан-бундан хəбəр тутуб ахырда Имамвердини тапды.

Имамверди алтмыш јашында бир гоча киши иди. Кəнддə өзүнə көрə јахшы еви-мүлкү варды. Амма инди онларын һамысы сатылыб борчларына верилмишди. Имамверди Һачы Нəсири бир көһнə дахмаја дə'вət едəркəн деди:

— Һачы Нəсир, сən көрən дөвлəт əлимдən чыхды. Ин-

ди мənə галан анчаг бу учуг дахмадыр. Өвладдан да бир гыздан башга бир кəсим галмамышдыр.

— Һəркаһ мəним ишləрим əввəлки кими дүзкүн олсајды, сənə əл тутардым.

— Билирəм, билирəм, — дејə Имамверди чаваб верди:

Сонра үзүнү гызына тутуб деди:

— Күлпəри, тез ол, наһар тədарүк ет, Һачы Нəсир јол кəлиб, ачдыр.

Күлпəри хөрəк һазырламаға, Имамверди вə Һачы Нəсир сөһбəт етмəјə мəшғул олдулар.

Күлпəри гысабојлу, долуəндамлы, гарабуғдајы, бəдхасиҗҗəт, ијирми үч јашында бир гыз иди. Күлпəринин бəдхасиҗҗəти онун индијə кими гыз галмасына сəбəб олмушду. Кəнддə һеч кəс она јахынлашыб елчи дүшмəјирди. Имамверди илə Һачы Нəсирин узун сөһбətинин нəтичəси бу олду ки, гəза, Һачы Нəсири долашдырыб Имамверди илə гоһум етди.

Ики күндən сонра Һачы Нəсир Күлпəрини евинə арвад кətирди вə Нурəддини өпəрək деди:

— Оғлум, бу сənин тəзə анандыр. Ирəли кəл, кедиб əлиндən өп. Евимизə хош кəлмисən де!

Бу хəбəрин тə'сириндən Нурəддинин рənки-руһу гачыб, бəдəни титрəмəјə башлады. О саат севкили анасынын сурəти көзləринин өнүндə дурду. Уча бир сəслə:

— Аһ, ата, нə тез анамы јаддан чыхартдын! — дејə Нурəддин ағлады вə биринчи дəфə олараг атасынын сөзүндən чыхыб, онун əмрини јеринə јетирмəди.

Оғлунун сөзləри Һачы Нəсирин үрəјинə ох кими санчылыб, көзləрини јашартды. Күлпəри бу əһвалатдан гəзəбнак олуб:

— Тəзə кəлини беləми гəбул едəрləр? Сən мəни бураја јасамы кətирмисən? — дејə гышгырды.

— Күлпəри, ачығын тутмасын, доғру дејирсən, кəрək сənин пишвазына чыхылајды, шадлыг олунајды. Анчаг ону да гоһум-əграба едəр, һалбуки мəним һеч кəсим јохдур. Бу күндən бу ев-ешијин ханымы сənсən, анчаг сəндən тəвəгге едирəм ки, бу оғлума һəгиги аналыг едиб, үрəкдən севəсən. Нурəддин ədəбли, тəрбијəли ушагдыр. Инди анасы јадына дүшүб ағлајыр. Сонра һəмишə сənин итаətиндə олачагдыр. Кəл кедək отагларыны, шејləрини сənə көстəрим. — Буну дејиб Һачы Нəсир Күлпəрини о бири отаға апарды.

Күлпəри һачы Нəсирин евинə гəдəм гоjдуғу саатдан заваллы Нурəддинин мүсибəти башланды. Күлпəри өз пис хасиjjəтини тезликлə бүрузə верди. Сəһəрдən ахшама кими əлляринн бир ишə вурмаjыб, нөкəр вə гуллугчуларын үстүнə гышгырыб-сөjмəjи өзүнə пешə етмишди. Əлəлхүсус jазыг Нурəддинин күнү гара олмушду. Ону тез-тез сөjəрди вə һеч зад үстүндə дөjəрди. Лакин гejрəтли ушаг əсла сəсини чыхармазды. Һəтта атасына шикаjət етмəjиб өзүнү онун jанында шад сахларды ки, атасы гəм етмəсин.

Кет-кедə Күлпəринин зүлмү артырды. Он илдən зиjадə һачы Нəсирə хидмət едən бир нөкəр бу төвр рəфтара даһа давам едə билмəjиб гуллугдан чыхды. Нурəддин олмасаjды, Баһар да чохдан чыхыб кедəрди. Лакин вəфалы гуллугчу мəрһум ханымынын jахшылығыны унутмаjыб, Күлпəринин һəр зүлмүнə давам едирди; тəки əли балача Нурəдднндən үзүлмəсин.

Һачы Нəсир бу ишləри көрүб икинчи дəфə евлəнмəjə чох пешман иди. Күлпəринин үзүнү аз көрмək үчүн сəһəр сүбһдən базара кедиб, бир дə ахшам евə гаjыдарды. Бир тəрəфдən тичарət ишləринин кетдикчə долашыб зəрəр кətирмəси, дикəр тəрəфдən дə евинин бинизамлығы Һачы Нəсири азара салыб мум кими əридирди.

Нурəддин дə Күлпəринин бу һəрəкətиндən вахтынын чохуну мəктəбдə кечирəрди.

— Тələсмə, бу күн-сабаһ о көпəкləмиш атан өлүб кедəр, ихтиjарын дүшəр мəним əлимə, онда сəни бирчə саат да мəктəбиндə гоjмарам, — дejə Күлпəри гышгырарды.

Бир илə jахын иди ки, Күлпəринин зүлмү давам едирди. Бир күн Нурəддин евə кеч кəлдикдə Күлпəри һирсləниб ону дөjмəjə башлады. Бу һалда гəфлətən Һачы Нəсир гапыдан ичəри кирди вə Нурəддини Күлпəринин əлиндən алыб гejзləнмиш деди:

— Аj нəмəкбəһəрам, мəн сəнин кими бир касыб гызыны диланчиликдən гуртарыб өзүмə арвад етдим ки, сəн дə о jахшылығын əвəзиндə бу ушаға аналыг едиб гаjғысыны чəкəсəн, jохса онун үчүн чəллад оласан? Анд ичирəм Һəлимəнин о пак олан руһуна, буңдан сонра сəни бу евдə бир күн сахламарам. Кет шejləрини һазырла. Бу саат тəлагини вериб сəни бошаjачағам. — Буну дejиб, Һачы Нəсир чəлд базара тəрəф кетди.

Бу иттифагдан jарым саат кечмəмишди ки, Һачы Нəсирин дүканда үрəjи партлаjыб вəфат етмəси хəбəри

кəлди. Бир аздан сонра мejитини евə кətирдиләр. Батиндə бу бəлаjа шад олан Күлпəринин заһирдə башына дөjүб, үзүнү чырыб, өзүнү мejитин үстүнə салмасы Нурəддинə атасынын өлүмүндən jаман тə'сир етди. Она көрə əввəл истəди ки, Күлпəринин бу ријаи-əмəлини ачыб адамлара сөjləсин. Амма атасынын һəмишə она верди-jи: — «Күлфətин сиррини ачыб өзкələрə сөjləмək гəбиһдир» — нəсиһəти jадына дүшүб бу фикирдən дашынды вə бир бучаға чəкилиб мат вə мəбһут даjанды. Нурəддин өзүнү сахлаjыб гəсдən ағламырды ки, Күлпəриjə охшамасын. Лакин батиндən бихəбəр адамлар онун белə лал дурмасыны вəфасызлыға вə Күлпəринин елə jаландан үзүнү чырмасыны вəфалылыға һəмл етдиләр. Атасынын дəфни вə тə'зиjəси Нурəддинə jуху кими кəлирди.

* * *

Һачы Нəсирин үчү чыхан кими Күлпəри Нурəддинин үзүндən өпə-өпə əлинə пул вериб деди:

— Оғлум, даһа дəрсиндən галма, дур мəктəбə кет, дəрсləрини гуртарандан сонра да jолдашларыны көтүрүб кəзмəjə кет ки, кефин ачылсын. Бу күн атанын борчлулары кəлəчəкләр. Мəним башым онлара гарышачагдыр. Даһа дajанма, оғлум кет.

Бу əмрə Нурəддинин өзү дə шад олду вə дəрһал һejбəсини көтүрүб чəлд кетди. Jол узуну Нурəддин Күлпəри барəдə фикир едирди.

— Атам əлəндən бəри Күлпəри мəнимлə чох мehрибан доланыр, һəркаһ əввəлдən белə олсаjды, һеч атамын да бағры чатлаjыб өлмəзди. Көрəсəн Күлпəринин мəнимлə белə рəфтар етмəсинə сəбəб нə олду? Бу һал онда мəнə рəһми кəлдиjиндəнми, jохса атасы Имамвердинин горхусунданмы əмəлə кəлди? Имамверди jахшы кишидир. О мəни чох истəjир. Аһ, көрəсəн Күлпəринин бу һалы чохму чəкəчəкдир. Горхурам Имамверди баба кедəндən сонра jенə мəни дөjмəjə башлаjа Онда кимим вар ки, мəнə көмək етсин. Һəркаһ Баһар көмək едəрсə, о саат ону да товар; чүнки инди һамы ихтиjар онун əлиндəдир

Бу фикир вə хəjалатда икən Нурəддин кəлиб мəктəбə чатды. Күлпəринин белə дəjишмəсинə сəбəб, Нурəддинин зəнн етдикləринин һеч бири дejилди. Күлпəри jахшы билирди ки, өзүнүн өвладсыз олмасына көрə Һачы Нəсирин чəми мал вə дөвləти тəк Нурəддинə галачагдыр

629—10

вә о да ушаг олдуғундан һәр ихтијар гәјјум әлинә кечәчәкдир. Инди һијләкәр гадын бу гәјјумлуғу ахтарырды вә мәрамына да чатды.

Күлпәри әриндән чох пул көзләјирди, лакин Һачы Нәсирин вар-јохуну һесаба чәкиб борчларыны верәндән сонра мә'лум олду ки, бир гәдәр нәгд пул, бир ев атасындан вә он ики мин манатлыг чәваһират вә ев шеји дә анасындан Нурәддинә ирс галыб. Она да Күлпәрини гәјјум тә'јин етдиләр.

Нурәддин евләринә гајытдыгда Баһар ону әһвалатдан хәбәрдар етди. Нурәддин Күлпәринин дәјишмәсини инди баша дүшдү. Баһар деди:

— Горхма, нә гәдәр ки, сән сағсан Күлпәри бир гәпијә дә әл вура билмәз вә сәни инчидә билмәз, чүнки онда ону гәјјумлугдан чыхардарлар.

Бу сөзләрдән Нурәддин чох шад олду. Баһарын дедији дә дүз олду. Күлпәри Нурәддинә даһа әзијјәт вермәјиб онунла мећрибан доланмаға башлады.

Баһар, доғрудур, Нурәддини Күлпәри тәрәфиндән архајын етди, амма өзү онун бу дәјишилмәсинә әсла инанмырды. Күлпәринин үрәјиндә бир кизли фикир бәсләмәсинә шәкки јох иди. Она көрә көзләјирди ки, Нурәддинә о тәрәфдән бир зәрәр јетишмәсин. Күлпәри дә буну дујуб, Баһары бир јолла рәдд етмәк фикриндә иди. Анчаг ашкар говмагдан чәкинирди, чүнки Баһар көрпә вахтындан Һачы Нәсирин евиндә бөјүмүшдү. Һамы онун хатирини истәјирди вә она гуллугчу нәзәрилә бахмырды.

Имамверди өмрүнүн чохуну кənддә кечирмәјинә көрә шәһәр доланачағына адәт етмәмишди. Бу сәбәбдән әзијјәт чәкирди. Ахырда гызына деди:

— Күлпәри, инди ишләрин гајда илә кедир, даһа мәнә еһтијач јохдур, шәһәрин һавасыны көтүрмүрәм, она көрә мән кедирәм. Сиз дә, иншаллаһ, Нурәддин азад олуб јаја бурахылан кими јығышыб кәлин. Таки, үч ај јајы о көзәл аб-һавада кечириб чана кәләсиниз.

Күлпәри атасынын әмринә разы олду. Имамверди Нурәддиндән ајрыланда ону өпәрәк деди:

— Оғлум, дәрсләринә сә'ј ет ки, имтаһаныны јахшы верәсән... Аллаһ көјсә кәлиб көрәрсән ки, бизим кənд нә көзәл јердир. Сәнә тилов гајырачағам, һәр күн чајда балыг тутарсан; орада чимәрсән, мешәјә кедиб чијәләк, моруг, көбәләк јығарсан.

Имамверди худаһафизләшиб јола дүшдү.

Нурәддин Имамверди бабанын ајрылығына гәмкин олдуса да, онун вердији вә'дләрә чох шад иди, чүнки анадан оландан өз шәһәрләриндән башга бир јери көрмәмишди. Чајы, мешәни анчаг китабда охумушду. Бу сәбәб көрә јај тә'тилини сәбирсиз көзләјирди. Күлпәри дә бу ишә шад иди. Анчаг онун шадлығына башга сәбәбләр варды. Бир ил бундан әввәл кəндләриндә јолдашларының тәзә чит либасына һәсəд апаран Күлпәри, инди ипәк палтарда, үст-башы гызыл вә чаваһират илә бәзәнмиш кəндләринә гајыдачагды. Габагларда она јахын дүшмәјән елчиләр инди гапысындан әл чәкмәјәчәкләр. Амма бунларын һамысындан чох ону шад едән шеј үрәјиндә бәсләдији кизлин фикир иди. Јә'ни орада Нурәддинин дөвләтини өзүнә мал етмәјә бир чарә арајыб тапмагды.

Ахырда Нурәддинин сәбирсизликлә көзләдији күн кәлиб чатды. Үч күн иди ки, Күлпәри сәфәрә јығышырды. Бу јығышмаг Баһары бәрк тәшвишә салмышды, чүнки Күлпәри евин чәми шејләрини сандыглара долдуруб, өзү илә апармаг фикриндә иди.

— Ханым, үч ајдан өтрү бир белә шеји јүк еләјиб апармағын нә мә'насы вар? — дејә Баһар сорушдугда:

— Јох, Баһар, әзијјәт олса да үмид олуб бурада гојмаг олмаз, — дејә Күлпәри чаваб верди.

Баһар үмид едирди ки, Күлпәри ону да кəндә апарачагдыр. Лакин һәр бир шеј һазыр оландан сонра Күлпәри она деди:

— Баһар, сән шәһәрдә галасысан. Еви сəндән башга һеч кəсə үмид олуб, гоја билмәрəм.

Баһар нə гəдəр јалвардыса да Күлпəри разы олмады. Нурəддин дə тəвəггe етди, мүмкүн олмады.

— Јох, јох! Еви Баһардан башга һеч кимə тапшыра билмəрəм, — дејə Күлпəри тəвəггени рəдд етди. Һəччə кетмирик ки, үч ајдан сонра јенə бурадајыг.

— Баһар, худаһафиз, евдən јахшы муғајат ол!

Баһар Нурəддини гучаглајыб өпдү.

— Јахшы јол, аллаһ сəни бəладан һифз етсин. Аһ, көрəсəн, бир дə сəнинлə көрүшəчəјəммми?..

Баһары ағламаг боғуб, даһа данышмаға гојмады.

Көч јола дүшдү. Нурəддин Баһардан ајрылмасына көрə бир гəдəр бикеф олду. Амма сонра көрмəдији јерлəрə, вагондан бахдыгча, гəми јадындан чыхды.

Вагон чох сүр'этлə кедирди. Нурəддин бирдən алтыја

кими санајынча бир тел ағачы кечирди. Мәнзәрәләр тез-тез дәјиширди; каһ көј от вә чәмәнләрлә бәзәнмиш дүзәнкаһ, каһ јашыл тәпәләр вә дағлар, каһ гаранлыг мешәләр вә дәрәләр вә каһ да ајдын чајлар вә јоллар көрүнүрдү.

Нурәддин һејрәтдә иди, чүнки бунларын һеч бирини көрмәмишди. Индијә кими тозлу, түстүлү шәһәрдән бир гејри јерә чыхмамышды.

Күлпәри бир нечә күн габаг, кағыз васитәси илә јазыб һансы күн чыхмаларыны атасына мә'лум етмишди вә әлавә фајтон вә араба тутуб, онлары кәндләринин јахынлығындакы шәһәрдә көзләмәјини рича етмишди. Лакин сәфәрин икинчи күнү кәлиб ораја чатдыгда, вағзалда нә атасыны вә нә дә бир таныш адам көрмәди. Бу исә Күлпәрини бәрк тәшвишә салды. Чәлд нөкәри Чәфәри көндәриб ики нәфәр һамбал чағыртды, јанындакы вә багаждакы шејләри дашыдыб икинчи клас салонуна јыгдырды.

Күлпәри Чәфәри көтүрмүшдү ки, онлары бураја кими өтүрүб јенә кери гајытсын. Вағзалда ики саата кими көзләдиләр, амма һеч кәс кәлиб чыхмады. Күлпәринин тәшвиши кетдикчә артырды, чүнки јанындакы гијмәтли шејләри тәләф олачағындан горхурду. Һәрчәнд, бу шәһәрдә танышлары варды, амма онлара да үрәји гызмырды. Ахырда Күлпәринин даһа атасынын кәлмәсиндән үмиди кәсилиб, нөкәри илә јола дүшмәјә начар галды.

Күлпәри Чәфәри көндәриб ики фајтон тутдурду, фајтонун биринә нөкәри вә шејләри гојуб, о биринә дә өзү Нурәддинлә отурду вә горха-горха јола дүшдү. Шәһәрдән кәндә узаг дејилди. Һамысы ијирми верст иди. Лакин Күлпәрини горхуја салан дағлар арасындан вә мешәләр ичиндән кечән јолларды ки, онларда чох сојғунчулуг иттифаг дүшәрди. Күлпәри еркән кедиб мәнзилә чатмаг үчүн фајтонлары говдурурду вә фајтончулара да ити сүрмәк әвәзиндә чај пулуну артыг вермәји вә'дә етмишди. Күлпәринин горхдуғу башына кәлди. Белә ки, ағыр јүклү фајтон әјри-үјрү вә ениш-јохуш јоллара чатдыгда, бир дөнкәдә ашыб, оху вә чархы сынды. Бу һадисә зүһур едән вахт күнәш ениб дағын далында кизләнмишди. Күлпәри артыг изтираба дүшүб сөјләнирди.

— Аллаһ, бу нә иш иди мәним башыма кәлди. Инди бу јол ичиндә, бу горхулу дағлар арасында нечә олачағыг. Көрәсән атамын башына нә иш кәлди ки, бу вахта кими кәлиб чыхмады. Каш шәһәрдә галыб ондан хәбәр көзләјәјдим.

Фајтончу:

— Ханым, онлардан кечмишдир. Кәл биз кедиб кәнддән көмәк чағыраг.

Күлпәри буна разы олмады.

— Јох, һеч вахты шејләримиз бурада гојуб кетмәрәм, ајры чарә варса арајыб тапын.

Фајтончулар дедиләр:

— Ханым, ајры чарә јохдур. Һәркаһ фајтонун охусынмамыш олсајды, чархы бир төвр сарыјардыг вә јаваш-јаваш сүрүб, өзүмүзү кәндә саларды. Инди исә үмидимиз бир аллаһа галмышдыр.

Бу сөзләрдән сонра Күлпәринин изтирабы даһа да артды. Ахшам олду. Сојуг дүшдү. Дәрәләрдән думан галхмаға башлады. Һеч кәс кәлиб чыхмады. Кечә орада галмағын горхусу чохдур. Күлпәри үзүнү фајтончулара тәрәф тутуб:

— Бу кечә бу јол үстүндәми галачајыг? — дејә сорушдугда, фајтончулар чавабында ачиз галдылар. Нурәддин бу иттифаг дүшәндән бәри фикрә кедиб чарә арајырды. Нурәддин өз синифләриндә ән фәрасәтли ушаг сајылырды. Нурәддин үзүнү онлара тутуб деди:

— Мән бир чарә тапдым, гулаг асыныз сөјләјим. Сынан фајтонун дөрд аты вар. Шејләри бу атлара јүкләјиб биз кедәрик, фајтон саһиби бурада галар. Сонра кәнддән буна көмәк көндәрәрик.

Бу тәклиф чүмләнин хошуна кәлди. Әләлхүсус Күлпәри шад иди ки, белә чә асан јолла Нурәддин онлары чәтинликдән гуртарды. Вахты итирмәјиб атлары јүкләдиләр вә јола рәван олдулар. Сәфәрин горхулу јери габагда иди. Мешәнин ичилә сәккиз верст јол кедирди. Көч мешәјә чатдыгда гаранлыг лап чөкмүшдү. Чәфәр јүклү атларла габагда вә фајтон далда кедирди. Күлпәри бәрк горхурду. Нурәддин горхаг ушаг дејилсә дә мешәнин ваһимәси ону да басмышды. Елә сакитлик иди ки, нә бир зиһәјатын сәси чыхырды, нә дә бир јарпаг тәрпәнирди. Одур ки, бир јандан бу сакитлијин өзү дә инсаны ваһимәјә салырды. Гәфләтән бир горхулу сәс мешәни көтүрдү. Бу сәсдән Нурәддин диксинди, Күлпәри гышгырды. Фајтончу деди:

— Горхма, ханым, бајгушдур улајыр.

— Вај, аллаһ сәни јох етсин, көр нә мурдар сәси вар, — дејә Күлпәри гарғыш еләди.

Мешәнин гуртарачағына ики верст галмыш бир атлы-јараглы адам Чәфәрин габағыны кәсди:

— Дајан, тәрпәнмә, атдан дүш, јохса одладым!

— Әмираслан ага, атма, мәнәм.

— Чәфәр, сәнсән?

— Бәли, ага, мәнәм.

Атлы түфәнкини чијнинә салыб, Чәфәрә сары ирәли-ләди.

— Чәфәр, бу көч киминдир?

— Ага, Күлпәри ханымындыр. Одур өзү дә далдан фајтонла кәлир. Јолда фајтонумузун бири сынды, она көрә шејләри атлара јүкләмишик. Шәһәрдә нә гәдәр Имамверди бабаны көзләдиксә дә кәлиб чыхмады, ахырда начар галыб өзүмүз јола дүшдүк.

— Чәфәр, сән јаваш-јаваш сүр кет, мән дә фајтонла бәрабәр кәлирәм, — дејә Әмираслан атыны гамчылады. Күлпәри атлыны көрчәк горхуја дүшдү:

— Јаман јердә гаранлыгладыг.

— Горхма, ханым, јәгин сизин адамлардандыр, габа-ғыныза кәлибдир, — дејә фајтончу Күлпәријә үрәк верди.

Әмираслан фајтона јахынлашыб учадан сәсләнди:

— Инди нечәсән, әмигызы, сизи тутуб вар-јохунузу әлиниздән алыммы?

Күлпәри бу сәси ешитчәк севинib гышгырды:

— Әмираслан, әмиоғлу сәнсән?! Нә јахшы кәлдин, бәс атам һаны? Кәрәк фајтон тутуб габағымыза кәлә иди. Билмирәм кағызым кәлиб чатмајыб, ја башына бир иш кәлиб?

Әмираслан деди:

— Мәним, сизин кәлмәјиниздән хәбәрим олмамышдыр. Өзүм дә евдән сәһәр чыхмышам. Јәгин әмимин индијә кими кәлиб чыхмамағына сәбәб көрпүнү сел апармасы олмушдур. Чәфәрдән башыныза кәлән һадисәни ешитдим. Әмигызы, көчдән белә көрүнүр ки, даһа бир дә кери гајытмајачагсан. Јахшы да едәрсән, адам кәрәк вердији сөзүн үстүндә дурсун.

Күлпәри сөһбәти дәјишдирмәк үчүн деди:

— Әмиоғлу, дејәсән Нурәддини көрмүрсән?

Әмираслан Нурәддини индичә көрдү вә Күлпәринин дә ишарәсини анлады:

— Нурәддин, сән чох хош кәлмисән. Де көрүм, мән-дән горхдунму?

— Сәндән нијә горхум, адам да адамдан горхар-мы? — дејә Нурәддин чаваб верди.

— Охујан ушаг горхаг олар

— Хејр, сәһв едирсиниз, охумајан ушаг горхаг олар. Охујан ушағын елми олар, һәр шејин сиррини биләр, она көрә дә горхмаз

— Јахшы, инди ки, сән елә гочаг оғлансан, кәл мәним атымы мин, бир аз да мән фајтонда динчими алым, — дејә Әмираслан Күлпәријә көз вурду. Күлпәри Әмирас-ланын ишарәсини баша дүшдүсә дә јенә разы олмајыб деди:

— Јох, јох, Нурәддини ат јыхар.

— Ат чох динчдир. Адам јыхан дејил, јаваш-јаваш фајтонун јанынча сүрәр. Анчаг атдан горхан дејилсә..

— Мән горхаг дејиләм, дедим!

Ахырда Күлпәри разы олду. Әмираслан атдан дүшүб Нурәддини миндирди. Нурәддин өзүнү атын үстүндә көрчәк ону тәркимләди. Ат сычрајыб гачды. Күлпәри горхду. Амма Нурәддин атда бәрк отурмушду. Әмирас-лан деди:

— Машаллаһ, гочаг ушагдыр.

Сонра фајтона миниб Күлпәрилә кизлин сөһбәтә башлады.

Әмираслан, Имамвердинин кичик гардашы Танрыгу-лунун оғлу иди. Бундан башга Танрыгулунун өвлады олмамышды. Она көрә валидејни Әмирасланы әзизләјиб, әркөјүн бөјүтмүшдү. Балача Әмираслан үчүн «јох» кәл-мәси јох иди. Һәр ханиши ата-анасы тәрәфиндән фөври әмәлә кәлирди. Әмираслан өзкә ушагда бир шеј көрсә-ди, о саат кәрәк она да алына иди, јохса сакит олмазды. Белә тәрбијәнин нәтичәси тезликлә ортаја чыхды. Әмир-аслан доггуз јашына чатдыгда атасы она һејбә вә чәрә-кә алды. Тәзә палтар кејиндириб һәдијјә илә ону молла-нын јанына охумаға апарды. Үч күндән сонра Әмираслан чәрәкәсини чырыб мәктәбдән гачды. Ата-анасы нә гәдәр јалпардыса да, бир шеј чыхмады. Атасы чох тә'кид едән-дә Әмираслан деди:

— Дәдә, мән мәктәбә кетмәјәчәјәм. Орада молла ада-мын ајагыны фалаггаја салыб дөјүр. Истәјирсән мәни школаја гој кедим.

Танрыгулу русча охумағын зиддинә кедәнләрдән иди.

Бу фикри онун башына салан вә ону школаја дүшмән едән кәнд молласы ахунд Молла Иман иди. О, һәмишә дејәрди:

— Танрыгулу, мәбадә оғлуну школаја гојасан. Орада мүсәлман ушаглары тәмиз урус едирләр Башларына түк гојдуруб шапка гојурлар. Охутдуглары да Сә'ди, Һафиз әвәзинә башдан-ајаға түлкү, чаггалдыр.

Танрыгулу ахундун биринчи дәрәчә мүдирләриндән һесаб олунурду. Одур ки, оғлунун школаја кирмәк хаһиши ону чашдырды. Нә ахундун әмриндән чыха билирди, нә дә оғлунун охујуб әдәбли, елмли олмасындан әл чәкә билирди. Ахырда мәсләһәт үчүн Әли бәјин јанына кетди. Әли бәј елмли вә гоча бир киши иди. Танрыгулу һәмишә онун һөрмәтини сахларды вә һәр мәсләһәти олсајды кедиб онунла һәлл едәрди. Танрыгулу Әли бәјкилә кәләндә орада Әли бәјдән башга бир шәхс дә көрдү. Буна көрә Танрыгулу әввәлчә бу адамын јанында фикрини ачыб Әли бәјә демәк истәмәди. Амма елә ки, Әли бәј: «Бу мәним јахын достум Мирзә Һәсәндир, таныш олун» — деди, фикрини дәјишдириб әһвалаты она нағыл етди. Әли бәј ушағы школаја гојмағы мәсләһәт көрүб деди.

— А киши, һеч кәсин сөзүнә гулаг асма. Истәјирсәнсә оғлун адам олсун, школаја гој. О ки, галды ахунд Молла Иман, онун фикри башдан--ајаға јанлыш вә хатадыр. Бурада һеч бир ушағы рус етмәмишләр. Әкәр етмишләрсә, будур, онларын мүәллими сөјләсин.

Мирзә Һәсән күлүмсүнүб деди:

— Әкәр исламлыг баша түк гојуб, шапка кејмәк илә пис олурса, бәли онда Молла Иманын дедији дүздүр. Анчаг онун бу сөзү һансы китабдан көтүрдүјүнә мән дә мәәттәл галмышам. Бу фикир Молла Иманын өз башындан чыхма бир шејдир. — Гардашым, оғлуну тезликлә көндәр кәлсин. Пешман олмазсан

Танрыгулу бу ики адамын мәсләһәтинә көрә оғлуну школаја гојду.

Әмираслан школада чох давам етмәди. Надинч, сөјүшкән, бу доггуз јашында ушаг, чәми мүәллимләри тәнкә кәтирмишди. Һеч бир күн олмазды ки, Әмираслан бир ушагла савашыб, дөјүшмәсин. Бунун бәд әхлагыны дүзәлтмәкдә мүәллимләр ачиз галмышдылар. Буна да баис ата-анасы иди, чүнки үч саат мәктәбдә кечирдији вахтдан башга, күнүн јердә галаныны Әмираслан һәр бир әмр вә нәһјдән азад иди Һәр нә көнлү истәјирди ону

едәрди. Ахырда јолдашларынын бирини бычаглајыб јараламағынын үстүндә Әмирасланы мәктәбдән харич етдиләр. Танрыгулу Әмирасланы бир-ики ил ора-бура атдыса да бир шеј чыхмады.

Әмираслан, әмиси гызы Күлпәридән ики јаш бөјүк иди. Гардашлар бу ики тифили бир-биринә көрпә вахтларындан ад етмишдиләр. Амма Имамверди Әмирасланын охумајыб белә битәрбијә галмасындан артыг наразы иди вә бу барәдә дә гардашыны мүгәссир едирди.

— Белә тәрбијә олмаз. Ушаг кәрәк изин олмајан шеји тутмасын. Бөјүк-кичик анласын. Бунун ахыры пешманчылыгдыр, — дејә Имамверди, гардашыны мәзәммәт едәрди.

Әмираслан он алты јашына чатанда ата-анасы далбадал вәфат етди вә нәнәси Пүстә гарыдан башга евләриндә бир кәс галмады. Атасы өләндә Әмираслана јахшы мал-дөвләт вә пул гојмушду. Бир-ики илин әрзиндә јарамаз оғул бунларын һамысыны кефә, гумара гојуб тәләф етди. Имамверди нә гәдәр чалышдыса да гардашы оғлуну пис јолдан гајтара билмәди вә ахырда онунла билмәрә әлагәсини кәсиб евинә гојмады. Нә гәдәр әлиндә дөвләт вар иди, Әмираслан Күлпәријә јахын дүшмүрдү. Амма елә ки, вар-јохунун һамысы ејши-ишрәтә гојулуб пуч олду, Күлпәрини алмаг фикринә дүшдү. Лакин Имамверди:

— Нә гәдәр мән сағам, бу иш баш тутмаз, — дејә онун тәклифини рәдд етди.

Күлпәринин көнлү әмиси оғлунда иди. Она көрә дә гошулуб гачмаг истәјирди. Лакин Әмираслан бу әмрә разы дејилди, чүнки онун фикри Күлпәрини алмаг дејил, әмисинин дөвләтини әлә алмаг иди. Бу исә Имамвердинин разылығы илә мүмкүн оларды. Ахырда, Әмираслан Күлпәридән әл чәкиб бир дөвләтли дул арвад алды. Әмираслан арвадын кәтирдији дөвләти тезликлә гумара вә кефә гојуб өзүнү дә бошады. Пис јола өјрәнмиш Әмираслан үчүн пул лазым иди. Она көрә јаваш-јаваш оғурлуға вә јол кәсмәјә шүру етди. Бу јолда нечә дәфә һәбсә дүшүб чыхды. О әтрафда бир јолкәсмә, бир оғурлуг олмазды ки, Әмирасланын орада әли олмамыш олајды. Инди фајтонда әјләшиб Күлпәрилә сөһбәт едән Әмираслан белә һәрифди.

Әмигызы вә әмиоғлу сөзү бу јердә гојдулар ки, Әмираслан Күлпәри үчүн әмисинә елчи дүшсүн Һәрканһ

Имамверди бу дәфә дә разы олмаса, Күлпәри атасындан изинсиз Әмираслана кетсин.

* * *

Нурәддин Чәфәрә чатдыгда атын башыны чәкди. Лакин гызышмыш көһлән ат гүввәтсиз ушаға гулаг асмады вә гаралтыдан үркүб даһа да бәрк гачмаға башлады. Нурәддин көрдү ки, аты өз күчү илә сахлаја билмәјәчәкдир. Јүјәни бурахыб ики әли илә јәһәрин гашындан мөһкәм јапышды ки, атдан јыхылмасын. Чәфәр Нурәддини бу һалда көрдүкдә истәди атын габағыны кәссин, анчаг бачармады. Чәфәр габагда Әмираслана нөкәр иди. Она көрә онуң атынын хасиҗҗәтини јахшы билирди. Бу атын ады Чејранбасан иди вә өзү дә бир динч ат иди. Амма гызышыб гачанда һеч бир ат далындан чата билмәзди. Дөнкәнин биринде гәфләтән бир фајтон јолу кәсди. Чејранбасан јолдан мешәјә сапыб Нурәддини үстүндән јерә атды. Бу јерә дәјмәјин зәрбиндән заваллы ушағын үрәји кетди. Буну көрчәк фајтончу фајтону сахлады. Онун ичиндән Имамверди баба чыхыб Нурәддинә тәрәф јөнәлди. Јахынлашанда көрдү ки, бир ушаг һәрәкәтсиз јерә сәрилибдир. Имамверди әјилиб ушаға баханда тәәчүблә гышгырды:

— Сүбһаналлаһ, бу ки Нурәддиндир. Бу, ат илә нә үчүн кәлсин?

Имамверди чәлд ушағын башыны дизи үстә алыб синәсини ачды.

— Оғлум, Нурәддин, мәнәм, Имамверди баба.

Нурәддин зәиф сәслә уфулдады вә сонра өзүнә кәлиб Имамверди бабаны таныды.

Имамверди Нурәддинин бәдәнинин о јан-бу јанына бахды ки, көрсүн јарадан-ағрыдан нәји вар. Әлини сағ дизинә вуранда Нурәддин гышгырды.

— Баба, ора дәјмә, ағрыјыр, гычым сыныбдыр.

— Јох, оғлум горхма, сынмамышдыр, јәгин чыхыбдыр, — буну дејәрәк Имамверди Нурәддини үсуллуча гучағына алды вә фајтона гојду. Бу һалда көч кәлиб бунлара чатды. Имамверди баба елә ки, Әмираслан вә Күлпәридән әһвалаты билди вә онлары бир фајтонда отурмуш көрдү, гәзәбләнмиш гышгырды:

— Сизин ағлыныз һарада иди? Бир тикә ушағы көһлән ата миндириб, кечә вахты мешәјә бурахмаг олармы?

Әмираслан тәгсири бојнуна алыб әмисиндән үзр истә-

ди. Сонра фајтондан дүшүб атынын далынча кетди. Күлпәри чалышырды ки, атасынын ачығыны јатыртсын.

— Ата, ачығын тутмасын, бунлар һамысы гәза ишдир. Фајтон јолда сынды. Сән кәлиб чыхмадын...

— Мән нә едим, күнортадан бәри чајын о тәрәфиндә көрпүнүн гајрылмасыны көзләјирдим. Сәһәр сел кәлиб апармышды, — дејә Имамверди чаваб верди.

— Ата, о да гәзадан дејилми? Амма шүкүр аллаһа ки, ахыры хејирдир. Нурәддинин гычыны кәнддә сыныгчы Гара һүсејнә салдырарсан, чыхар кедәр.

Көч мешәдән чыхды. Бу вахт ај да чыхмышды. Нурәддини, Имамверди баба фајтонун ичиндә балышлары дүзүб, раһат етмишди. Ахшамдан ики саат кечмиш көч кәлиб кәндә чатды.

Көч кәлиб Күллүчә кәндинә чатанда бу кәндин әһалиси јатмышды. Кәнд әһли күн батанда јатыб, күн чыханда да јухудан дурар. Имамверди баба Күллүчәнин Нурәддинә тә'риф етмәкдә сәһв етмирмиш. Көзәл һава, саф су, дағ, бағ, мешә инсана башга бир ләззәт верир. Бу кәнд дағын дөшүндә салыныб, күн чыхан тәрәфиндә јахшы мејвә бағлары вә мешә, чәнуб тәрәфиндә көзәл зәмиләр вә шимал тәрәфиндә көзәл чәмәнләр вар иди. Дағдан сојуг булаглар үзүашағы кәндә сары ахырды. Күллүчәнин дадлы мејвәләри әтрафда мәшһурду. Бу кәндин һәр евинин габағында бағдан әлавә, көзәл бағча да варды. Бу бағчаларда ев саһибләри әтирли күлләр вә чичәкләр әкмишдиләр. Кәнардан баханда дағ дөшүндә салынмыш бу кәнд бир күлүстан шәклиндә көрүнүрдү. Буна көрә дә Күллүчә адына саһиб олмушду.

Имамверди бабанын еви кәндин үст тәрәфиндә бир һүндүр јердә иди. Бурадан чох көзәл мәнзәрәләр ачылырды. Имамверди бабанын һәјәтиндә ики тикилиси варды. Бири көһнә дахма иди, о бири дә ики отаг вә мәтбәхли, габағы ејванлы тәзәчә ев иди. Евин габағы көзәл бир бағча иди. Бу бағча јахшы мејвә ағачлары, әтирли күл вә чичәкләрлә долу иди. Бағчанын ортасында бир сојуг булаг торпагдан чыхыб чарһовуза төкүлүрдү. Бу су илә Имамверди баба бағчасыны вә бостанысы сулајырды. Имамверди баба бу тәзә евин бир отағында Күлпәри вә о биринде Нурәддин үчүн мәнзил тәдарүк етмишди.

Имамверди баба билирди ки, чыхығы јеринә тез салмаг лазымдыр. Һәркаһ тез салынмаса јеринә әт кәләр вә сонра ону дүзәлтмәк чәтин олар. Буна көрә күлфәт

бир балача рahат олан кими, кечə олмасына бахмajыб, багбаны Mehди кишини көндəрди ки, сыныгчы Гара Hүсejни jатмыш да олса дургузуб кəтирсин.

Бир аздан сонра Гара Hүсejн кəлди. Бу киши Имамверди jашында, гырх илдəн артыг сыныгчылыг едəн вə этрафда мəшhур олмуш бир зат иди.

Гара Hүсejн Нурəддинин гычыны əлləшдириб деди:

— Сағ ajағы диз гапағындан чыхмышдыр. — Сонра шаггылты илə ajағы jеринə салды вə гычын дөрд этрафына ағач дүзүб бəрк сарыды. Нурəддин ағрыjа давам едиб əсла сəс чыхартмырды.

— Jашасын белə гочаг ушаг, — дejə Гара Hүсejн Нурəддини тə'риф етди. Сонра да евдəн тапшырды ки, Нурəддинин гычы үч күн белə галасыдыр. Hеч тəрпəтмəjин, сонра кəлиб өзүм ачачағам. Бундан сонра үзүнү Нурəддинə чевириб деди:

— Ағыллы оғлум, ajағыны hеч тəрпəтмə, онда ағрытмаз вə сəн дə рahат оларсан.

Гара Hүсejн худahафиз едиб кетди.

Кечəдəн хejли кечди. Амма Нурəддин ajағынын ағрысындан jата билмирди. Имамверди баба онун jанында отуруб кешиjини чəкирди. Амма Күлпəри о бири отагда хорулдаjырды. Ахырда Нурəддин jухуjа кетди. Бир дə көзүнү ачанда көрдү ки, күнəш пəнчəрəдəн ичəри дүшмүшдүр. Имамверди баба Нурəддинин jанына кəлди.

— Сабahын хejир, оғлум, рahат jата билдинми? Ajағын ағрыjырмы?

— Азачыг ағрыjыр, баба.

— Дарыхма, оғлум, аллаh гojса бир нечə күнə сағалыб дурачагсан вə сəни көзмəjə апарачағам. Бир бах, көр бабанын нə көзəл багчасы вардыр. — Бу сөзləри дejиб Имамверди пəнчəрəни ачды вə өзү дə баjыра чыхды.

Сүbhүн тəмиз hавасы, күлləрин вə чичəкləрин гохусу отағы этирləндирди. Гушлар көмкөj будагларда отуруб охушурдулар. Пəнчəрəнин ағзында бир тут вə бир килас ағачы битмишди. Киласын будаглары пəнчəрəjə о гəдəр jахын иди ки, əл узаданда чатырды. Бу ағачын үстү гырмызы киласла долу иди. Гушларын бə'зиси килас вə бə'зиси дə тут ағачында отуруб, каh охуjурдулар вə каh да балача димдикləри илə тутдан вə киласдан гопардыб jejирдиләр. Нурəддин бунлара чох həвəслə бахырды. Бу гушлардан сəрчədən башга гejриləрини танымырды. Нурəддин бир дə көрдү ки, бир ана сəрчə

ағзында бир көj чүчү пəнчəрəнин үстүнə гонду вə орадан чик-чик сəси кəлди. Нурəддин көзləрини доландыранда көрдү ки, бир jувадан дөрд дənə сəрчə баласы башларыны баjыра чыхардыб чивилдəjирləр. Аналары учуб jувanын ағзына гонду. Балалары, сары ағызларыны ачыб чивилтини бəркитдиләр. Ана сəрчə ағзыны ачыб чүчүнү биринин ағзына вериб учду. Бир аздан сонра jенə ағзында чүчү jувасынын jанында hазыр олду. Бу дəфə чүчүнү о бири баласына верди Кəлəн дəфə үчүнчүсүнə вə сонра дөрдүнчүсүнə верди. Бу гajда илə ана сəрчə балаларына дəн дашыjырды вə бир дəфə дə олса нөвбəти позмурду

Бу сəрчə jувасы вə онун ичиндə олан балаларын jашамалары Нурəддинə бир мəшғələ олду. Бир дəфə балача сəрчələрдəн бири jувадан сүрүшүб, учараг отағын ичинə дүшдү Бу hалда Имамверди баба ичəри дахил олду.

— Баба, индичə jувадан бир сəрчə баласы учуб ичəри дүшдү Ону тут мənə вер

Имамверди сəрчəни тутуб Нурəддинə верди:

— Оғлум, jахшы өjрəтмəли вахтыдыр.

— Баба, сəрчəни нечə өjрəдирləр? Мənə дə өjрəт.

— Jахшы, оғлум, өjрəдəрəм.

Имамверди сəрчəни Нурəддиндəн алыб jерə гojду вə бир аз кənара чəкилиб мушгурмаға башлады. Сəрчə мушгуруғу ешидəндə чик-чик етмəjə башлады, амма учуб чағырыша кəлмəди. Имамверди баба деди:

— Инди бу тохдур, она көрə мənə гулаг асмыр. Гој бир аз ач галсын, о вахт мушгуранда учуб кəлəчəкдир. Инди, оғлум, кəл сəрчəн үчүн мənзил гajыраг.

Имамверди баба буну дejиб рəфдəн бир бош түтүн гутусу вə бир гəдəр памбыг көтүрдү вə Нурəддинə верди:

— Бу да сəрчənин евчиjи.

Нурəддин севиниб сəрчəни гутуда рahат етди.

— Баба, сəрчəм ачанда нə верим?

— Чөрək чejнəjиб вер, тут вер, амма бунлардан jахшысы чүчүдүр. Мən багчамыздан тутуб кəтирəрəм.

Бу hалда, Чəфəр əлиндə поднос, ичиндə чај-чөрək, шора батырылмыш тəзə инək jағы ичəри дахил олду. Чаjы Нурəддинин габағына гojуб hалыны сорушду вə деди:

— Аға, бу күн мən евə гajыдырам, нə гуллуғун варса буjур.

Нурəддин деди:

— Мəндəн Баhара салам-дуа jетир, амма ajағымын

чыхмағыны демә, үрәји хараб олар вә бир дә мүмкүн олса мәним шәкил дәфтәрләримі вә рәнк гутуму көндәрәрсиниз. Кәләндә алмышдым ки, бурада шәкил чәкәм. Јадымдан чыхыб галыбдыр.

— Баш үстә, аға, өзүм адам тапыб көндәрәрәм, һәлә ки, худаһафиз. Аллаһ сәнә тезликлә шәфа версин, — дејә Чәфәр кетди.

Үчүнчү күнү Гара Һүсејн кәлиб Нурәддинин ајағыны ачыб деди:

— Инди, оғлум, ајағын јахшыдыр, даһа сарымајачағам. Анчаг бир мүддәт кәрәк үсуллу доланасан. Атылыб дүшмәјәсән. Бир-ики күн евдән чыхма. Јавашча-јавашча евдә кәз. Ејванда отур, бабанын бағчасына тамаша ејлә, сонра сәни бағыма кәзмәјә апарачағам.

Гара Һүсејн худаһафиз едәндә Имамверди баба она пул верди. Амма о гәбул етмәјиб деди:

— Мән һеч вахт пул гәбул етмәрәм. Һәлә сәнинлә достлуғум дурсун, Нурәддинин атасы мәнә чох јахшылыг едибдир. О јахшылығын әвәзиндә мән она һеч бир шеј етмәмишәм. Инди борчуму верирәм, артыг бир шеј етмирәм.

Гара Һүсејн кедәндән сонра Имамверди баба Нурәддинин башыны сығаллајыб деди:

— Көрүрсән, оғлум, јахшылыг нә көзәл шејдир. Атанын јахшылығынын әвәзини өвладына едирләр. Бах, оғлум, бу әјләшдијин еви атанын көмәклији илә тикдирмишәм. Инди мән дә буну вә габағындакы бағчаны вәсијјәт етмишәм ки, сәнә верилсин. Буну бу кәнддә һамы билир. Мән өләндән сонра бунлар сәниндир. Бунларын Күлпәријә дәхли јохдур.

Күлпәри пәнчәрәнин габағындан кечәркән бу сөзләри ешидиб деди:

— Ата, о нә шејдир ки, мәнә дәхли јохдур?

— Ичәри кәл, дејим.

Күлпәри кәлди, Имамверди баба деди:

— Инди Нурәддинә вәсијјәт едирәм ки, бу отурдуғу ев вә габағындакы бағча онундур, сәнә дәхли јохдур. Бу вәсијјәтими сәнә дејирәм, гызым, буну әмәлә кәтирәрсән. Өзүн дә јахшы билирсән ки, бунлар онун атасынын пулу илә тикилмишдир.

Күлпәри деди:

— Ата, әмрини јеринә јетирмәјә һазырам. Анчаг мәним дә сәндән бир тәвәггем вар.

— Сөјлә, гызым, көрүм нәдир?

— Мән сөјләмәјәчәјәм, Әмираслан сөјләјәчәкдир.

— Мәним Әмирасланла һеч бир ишим ола билмәз. Буну өзүн дә билирсән. Бир дә сиз бура кәләндән бәри о, Нурәддини јохламағы әлдә бәһанә едиб, бура тез-тез кәлиб-кедир. Мәним тәрәфимдән она де ки, бир дә бура кәлмәсин, јохса говарам.

— Ата, елә иш етмә, бу күн о сәндән бир шеј тәвәгге едәчәкдир. Онун тәвәггесини гәбул ет, чүнки, мән дә о тәвәггеја шәрикәм.

— Јенә дејирәм, Әмирасланла мәним һеч бир ишим ола билмәз.

— Онда нә етмәли, сәнсиз олачагдыр, мәни бағышла.

— Күлпәри, ачыг даныш, көрүм нә истәјирсән?

— Бу күн Әмираслан сәнә мәним үчүн елчи дүшәчәкдир, сәнин разылығыны истәјирәм.

— Һеч вахт!

— Онда сәнсиз олачагдыр!

— Нә гәдәр сағ варам, бу иш баш тутмаз.

— Бахарыг! Инди дә мән балача гыз дејиләм ки, ијирми беш јашында, һәр ихтијары өз әлиндә бир арвадам. Мән дедим ки, бу иш, ата изини илә олсун, сән истәмирсән, даһа тәгсир мәндән көтүрүлдү. Тәвәгге едирәм ки, бир дә мәним ишимә гарышмајасан.

Буну дејәндән сонра Күлпәри һирслә гапыны вуруб чыхды. Имамверди баба күрсүјә чөкүб, башы ашағы хејли фикрә кетди.

Бир аздан сонра Әмираслан кәлди. Имамверди баба о бири отаға кечди, орада иш нә јердә галдығыны Нурәддин билмәди. Анчаг орадан Имамверди бабанын гышгырығы кәлирди.

Бу иттифагдан үч күн кечмиш, Күлпәри атасындан изинсиз, кәбинини кәсдириб Әмираслана кәлин көчдү

Күлпәри кәтирдији шејләрин һамысыны өзү илә бәрабәр апарды.

Күлпәри Нурәддинин Имамверди бабанын јанында галмағына мане олмады. Нурәддин бу ишә чох шад иди, чүнки Күлпәри бураја кәлән күндән онунла мећрибан рәфтар етмәји атыб, әввәлки кими пис доланырды. Гызынын белә итаәтсизлији Имамвердијә артыг дәрәчәдә тә'сир етмишди.

Нурәддинин ајағы тәмиз сағалмышды. Һәр күн Имам-

верди баба илә кah бағчада бал арысына тамаша етмәјә мәшғул иди, кah да ипәк гурдуна тут јарпағы дашыјырды, кah да мејвә бағына кедиб Имамверди баба илә мејвә дәрирди. Ја да чајда балыг тутурду вә бурада чимирди, кah да мешәјә кедиб моруг, көбәләк јығырды. Һараја кетсәјди сәрчәсини дә өзү илә апарырды. Имамверди баба сәрчәни гырмызы рәнкә бојамышды. Она көрә Нурәддин она Гызылча ады гојмушду. Инди Гызылча елә өјрәнмишди ки, Нурәддин һараја кетсәјди, сәрчә дә чағырылмамыш, өз-өзүнә учуб онун далынча кедәрди.

Һәр һәфтә шәнбә күнләри Күллүчә кәндиндә базар оларды. Бу күнләри әтраф вә әкнафда сакин оланлар төкүлүб базара кәләрдиләр. Кими мал алмаға, кими мал сатмаға кәлирди. Имамверди баба да һәр шәнбә Нурәддин илә базара чыхарды. Нурәддинин мәктәб палтары чүмләнин нәзәрини өзүнә чәлб едәрди, әләлхүсус кәнд ушагларынын...

Нурәддин Имамверди бабанын јанында чох көзәл вахт кечирирди вә шүкүр едирди ки, Күлпәри ону өзү илә апармады. Шәһәрин натәмиз һавасындан саралыб һејваја дөнән Нурәддини бир ајын әрзиндә танымаг олмурду. Әтә-чана кәлиб, үзү лалә кими гызарырды. Әфсус ки, заваллы Нурәддин үчүн бу хошбәхтлик чох чәкмәди. Күлпәри әрә кедәндә өз разылығы вә Нурәддинин разылығы илә ону атасынын јанында гојмушду. Амма инди нәдәнсә фикрини дәјишдириб, Нурәддини өз јанына апармаг истәјирди. Лакин Имамверди баба әсла разы олмурду. Буна көрә дә һәр күн ата вә гыз арасында бу барәдә говға варды. Бу исә Нурәддинә чох тә'сир едирди. Ахырда Нурәддин деди:

— Баба, даһа Күлпәри илә далашма, мән разыјам. Онун јанында оланда нә олар? Гој кедим, јенә һәр күн сәнин јанына кәләрәм.

Имамверди баба, истәр-истәмәз разы олду. Нурәддин дә Әмирасланын евинә көчдү. Аз бир мүддәтдә Әмираслан Күлпәринин әлиндә олан нәгди пулуну кah јалвармаг вә кah да горхутмаг илә алыб гумара, кефә тәләф етди. Әмираслан елә билирди ки, Күлпәри Һачы Нәсирин дөвләтиндән лазымынча јүкүнү тутубдур. Амма онун әлибош олмасы тезликлә мә'лум олду. Бу чәһәтә Әмираслан күндә Күлпәри илә дава-галмагал етмәјә башлады. Күлпәри иши бу һалда көрдүкдә нечә мүддәтдән бәри үрәјиндә Нурәддинин дөвләти барәсиндә бәс-

ләдији кизли фикри ачыб Әмираслана сөјләди вә ондан бу ишә чарә истәди. Әмираслан чох шад олуб деди:

— Һәркah индијә кими буну мәндән кизләтмәсәјдин, чохдан чарә тапмышдым. Јенә дә тапарам. Сәнин ишин јохдур.

* * *

Нурәддин елә билирди ки, һәр вахт истәсә Имамверди бабанын јанына кедә биләр. Лакин бу фикрин јанлыш олмасы ертәси күнү она мә'лум олду. Бу тәрәфдән дә Күлпәри вә әләлхүсус Пүстә гары јазыг ушаға көз вериб ,ишыг вермирди. Анчаг Әмираслан өз фикри чәһәтинчә Нурәддинлә мећрибан доланыб ону јанындан ираг гојмајырды. Һараја кедирди өзү илә апарырды. Бир дәфә Әмираслан Нурәддини көтүрүб бағына кәзмәјә апарды. Орада ону килас ағачына чыхартды ки, килас дәрсин. Нурәддин килас илә этәјини долдуруб ашағы дүшмәк истәдикдә Әмираслан деди:

— Нурәддин, о әлинлә тутдуғун будағын башында көр нә чох килас вар, чых о шахы сындыр. Еләчә евимизә апараг.

Нурәддин деди:

— Будаг назикдир, горхурам сына.

— Бәс сән дејирдин, мән горхаг дејиләм. О будаг мән јекәликдә адамы көтүрәр.

Бу сөзләрдән Нурәддин гејрәтә кәлиб јухары дырмашды. Ағачын башына чатдыгда, будаг шаггылты илә сыныб јерә дүшдү. Амма Нурәддин ики будаг арасына пәрчим олуб өлүмдән хилас олду. Нурәддин ашағы дүшәндә Әмираслан сыныг будағы чијнинә көтүрүб деди:

— Кедәк, Нурәддин. аллаһ бу сәфәр сәни өлүмдән гуртарды, — буну дејиб гәһгәһә илә күлдү.

Нурәддин Әмирасланын «бу сәфәр» демәсинә вә күлмәсинә тәәччүб етдисә дә онун фикрини анламады.

О бири күн Әмираслан Чејранбасаны чуллајыб деди:

— Нурәддин, атымызы апар һәм чајда сула вә һәм дә бир аз кәз.

Нурәддин разы олмајыб деди:

— Мән Чејранбасандан горхурам. Ону һеч вахт минмәјәчәјәм.

— Ахыры ки, горхаглығыны бојнуна алдын. Буну дејиб Әмираслан атын белинә сычрады.

329—11

— Елə исə кəл тəркимə мин, кедиб чајда чимək.

Нурəддин чиммəји чох севирди. Она көрə дə тез разы олду.

Чајда Əмираслан соjунуб аты минди вə суjун дəрин jеринə салыб бир нечə дəфə үздүрдү. Сонра үзүнү Нурəддинə тəрəф тутуб деди:

— Һəркаһ горхмурсан кəл сəни дə миндирим.

Нурəддин разы олду. Əмираслан Нурəддини ата миндириб, нохтанын учундан јапышды. Əмираслан аты лап дəрин jерə салыб бир нечə дəфə үздүрдү. Бир дəфə ат дəрин jерə дүшəндə гəфлətən ипи чəкди, ат бурхулуб Нурəддини үстүндən салды. О, суја батды вə бир нечə санијədən сонра суjун үзүнə чыхыб үзмəjə башлады. Һəркаһ бу дəмдə Нурəддинин нəзəри Əмираслана дүшсəjди, онун көзləриндən парлаjан оду вə үзүндə зүһур едən ачығы көрəрди. Нурəддин үзүб кənара чыханда Əмираслан сорушду:

— Бу үзмəји һарадан өjрənмисən?

— Имамверди баба өjрətмишдир. Сизə кəлмəмишдən əввəл һəр күн чајда чимирдик. Инди Имамверди баба азарламышдыр.

— Ону һарадан билирсən, jохса гачыб кетмисən?

— Хеjр, дүнən бағбанындан ешитдим.

— Jенə дејирəм ки, сənин онун илə əсла ишин олмасын. Тез ол кеjин, кедək.

Нурəддин Əмирасланы ачыглы көрүб динмəз-сөjləмəз тезчə кеjинди. Jол узуну Əмираслан фикирдə олуб бир кəлмə сөз демəди. Əмираслан бу иттифагдан сонра jенə өз пис фикриндən əл көтүрмəjиб, Нурəддини тələф етмəjə тəзə һиjлə ахтармаға башлады. Нурəддин исə башына кəлən хаталары гəза иши билиб, Əмирасландан шəкlənмəjирди. Анчаг бир иттифаг ону шəккə салды. Бир дəфə Əмираслан онунла базардан евə гајыданда jолда чəпəр үстүндə бир күрзəни гыврылыб jатмыш көрдүлəр. Əмираслан деди:

— Нурəддин, көр нə көзəл корамал баласыдыр. Тут апарыб кирпимизə верək jесин. Горхма, корамалын зəһəри jохдур, адамы вурмаз.

— Мəн дə билирəм зəһəри jохдур. Анчаг о корамал дејил күрзədир.

— Jох, сəн танымырсан, корамалдыр.

— Көрамалын башы сарымтыл олур, елə гара рəнкли олмур.

— Ону сəнə ким дејибдир?

— Имамверди баба, нечə дəфə бағчада корамалы мənə көстəрибдир.

Əмираслан гəһгəһə илə күлүб деди:

— Корамалдан горхурсан, она көрə дə иланы бəһанə кətирирсən. Нурəддин бир сөз демəjиб, əлиндəки ағачла тез иланын башындан вуруб өлдүрдү.

— Инди бах, көр иландыр, ја корамалдыр.

Бу һалда jол илə кедən ики адам буна бахыб деди:

— Əлбəттə, иландыр, өзү дə күрзədир.

Адамлар кедəндən сонра Əмираслан иланын о јан-бу јанына бахыб деди:

— Дүздүр, мəн сəһв едирəм, бу корамал дејил. Илан корамала чох охшајыр, она көрə сəһв етмək олар.

Нурəддин она чаваб вермəjиб, анчаг фикриндən буну кечирди:

— Сəнə гулаг ассајдым инди мејитим бу jол үстүндə галмышды.

Бу иттифагдан сонра Нурəддин Əмирасландан шəкləниб, сəрвахт доланмаға башлады.

Бир дəфə Нурəддин сəрчəсини көтүрүб бағчада ојнамаг бəһанəси илə гачыб Имамверди бабаны jохламаға кетди. Имамверди баба дөшəкдə jатыр, азардан чох зəиф дүшмүшдү. Jазыг киши Нурəддини гучаглајыб, севиндиjиндən ағлады. Нурəддин дə башына кəлəн һадисələри нағыл етдикдə, Имамверди бабанын үзүндə тəшвиш артырды. Нурəддин ахырынчы илан фəгəрəсини[1] нағыл етдикдə, Имамверди даһа сəбир едə билмəjиб, зəиф сəси илə белə гышгырды:

— Jох, даһа сəни орада гојмаг олмаз. Мəн азарлыjам, дурмаға тагəтим jохдур, сəни о ики шејтанын шəриндən мүһафизə етмəји бачармырам. Оғлум, кəрək тезликлə шəһəрə Баһарын јанына гајыдасан. Jохса тələф оларсан. Инди кет, мəн дə көрүм нə чарə тапырам. Анчаг сəрвахт ол, Əмирасланын сөзүнə əсла инанма.

Имамверди баба Нурəддини гучаглајыб өпдү. Завалды кишинин көзləриндən јаш долу кими јағыб, ағ сагалыны ислатды.

Нурəддин чох гəмкин евə гајыдырды. Jол узуну башына кəлəн гəза-гədəрдən фикир едирди:

— Инди анлајырам ки, Əмираслан нə мəгсəд илə мə-

[1] Əһвалатыны

ни kaһ уча назик будаға чыхардырмыш, kaһ дәрин суја салырмыш вә kaһ да иланы корамал адына әлимлә тутдурурмуш. Бәли, мәним өлмәјими истәјирмиш. Анчаг бурасыны анламырам ки, мән она нә етмишәм ки, мәним өлүмүмү истәсин вә бундан она нә мәнфәәт ола биләр. — Бу барәдә фикирдә икән Баһарын бу сөзү јадына дүшдү: «Горхма, ағам, нә гәдәр сән сағсан, Күлпәри сәнин бир гәпијинә дә әл вура билмәз», — Демәк ки, мән өлсәм малым Күлпәријә дүшәсидир. Әлбәттә, беләдир, бу садә фикри мән индијә кими нијә анламамышам?!

Нурәддин евә гајыданда, һәјәтдә Әмираслана раст кәлди.

— Һарадан кәлирсән?

— Бағчадан кәлирәм, — дејә Нурәддин чаваб верди вә гызарыб башыны ашағы салды, чүнки Нурәддин өмрүндә әввәлинчи дәфә иди ки, јалан дејирди. Бунун һаләтиндән јалан демәјини дујуб Әмираслан ачыглы јенә сорушду:

— Дүзүнү де көрүм, һарада идин?

— Имамверди бабаны јохламаға кетмишдим.

— Сән нә чүр'әт едиб мәним әмримдән чыхырсан? — Әмираслан буну дејиб гышгырды вә Нурәддини чомаг илә дөјүб, анбара салды вә ағзыны килидләјиб кетди.

Бу иттифагдан ики күн сонра Имамверди бабанын ифлич азарындан дили тутулмаг хәбәри кәлди. Күлпәри вә Әмираслан чәлд кејиниб кетдиләр, амма Нурәддини апармадылар. Илан фәгәрәсиндән бәри Әмираслан Нурәддинлә мећрибан доланмағы билмәррә бурахыб, һәр бир чүз'и шеји бәһанә едәрәк, ону тез-тез дөјүб анбарда дустаг едирди.

Кечә Әмираслан илә Күлпәринин сөһбәтиндән Нурәддин анлады ки, Имамверди бабанын дили тутулубса да һәлә өлүм һаләти јохдур. Бу хәбәрдән Нурәддин шад олуб өз-өзүнә деди:

— Јох, Әмираслан мәни өлдүрсә дә сәһәр сүбһдән гачыб бабамы јохламаға кедәчәјәм.

Бу фикир илә Нурәддин јатды. Нурәддин Пүстә нәнә илә бир отагда јатырды. Сәһәр көзләрини ачанда көрдү ки, Пүстә нәнә отагда јохдур. Бундан шад олуб чәлд кејинмәјә башлады. Сонра сәрчәсини көтүрүб бағчаја кирди ки, кизлинчә бағ арасы Имамверди бабакилә кетсин. Нурәддин нар колуна чатдыгда, гәфләтән онун далындан

Әмираслан илә Күлпәринин сәсини ешитди. Чәлд вә үсуллуча колун ичинә кириб кизләнди. Әмираслан Күлпәријә дејирди:

— Сәнә јенә дејирәм ки, зәһәр вермәкдән башга чарә јохдур.

— Јазыг баба, бу залымлар сәнә зәһәр вермәк истәјирләр. Јох, гојмарам, нә јахшы олду ки, бунларын фикрини биллим

Нурәддин бу фикирдә икән Әмираслан башлады:

— Инди јахшы фүрсәтдир. Әмимин дили тутулуб, хәстәликдә јатыр, Баһар да ки, узагдадыр. Кимә нә кәрәкдир ки, Нурәддин нә азардан өлдү.

Бу сөзләри ешидәндә Нурәддинин рәнки гачыб түкләри биз-биз олду. Јазыг ушаг горхусундан нәфәсини ичинә елә чәкмишди ки, дејәсән бирүһ иди.

Күлпәри деди:

— Јох, Әмираслан, буну бачармајачағам. Мән дејирәм ки, бу ишдә өлдүрмәк олмасын.

— Елә исә һеч чарәси јохдур. Нә шәраит илә, нә закон илә Нурәддин сағ икән онун малыны сәнә вермәк олмаз. Инди ки, сән бачармырсан, мән бачарырам. Гулаг ас, көр бу фикир нечәдир?

Нурәддини көндәрәчәјәм ки, һәјәтдә гујудан су чәксин. Өзүн дә билирсән ки, гујунун дәринлији гырх аршындан артыгдыр. Нурәддин су чәкдији һалда далдан итәләјиб гујуја салачағам. Һамыја дејәрик ки, гујудан су чәкдији јердә өзү дүшүб боғулмушдур. Һәркаһ разысанса де, бу ахшам әмәлә кәтирим.

Күлпәри бир дәгигәјә кими дајаныб чаваб вермәди. Бу бир дәгигә Нурәддинә бир ил көрүндү вә үрәјиндән кечиртди ки, һәркаһ Күлпәри бу әмрә разы олмаса, бүтүн мәнә етдији зүлмү јаддан чыхарыб өмрүмүн ахырына кими ону өз анам кими севмәјә сөз верирәм.

— Разыјам, — дејә Күлпәри чаваб верди:

Әмираслан деди:

— Онда кедәк. Мән сәни әмимин јанында гојуб ахшам евә гајыдарам. Сән дә кечә орада галарсан. Даһа һеч кәсин сәнә күманы кәлмәз.

Әмираслан вә Күлпәри кетдиләр. Бир аздан сонра Нурәддин колдан чыхды. О јан-бу јана бахыб горха-горха јола дүшдү.

— Инди даһа мән Имамверди бабанын јанына нијә

кедим. О өзү өлүм һалында икән мәни бу залымларын әлиндән нечә хилас едә биләр? Јох, јох, гачыб өзүмү Бәһара чатдырмагдан башга бир чарә јохдур. Буну дејиб Нурәддин сүр'әтлә мешәјә тәрәф үз гојду. Анчаг мешәјә кириб көздән итәндә бир аз үрәји сакит олду.

— Һәркәһ јолу азмасам, ахшама кими кедиб шәһәрә чатарам.

Нурәддин мешә илә ики саата гәдәр кедәндән сонра бир чаја раст кәлди. Кечә күчлү јағыш јағдығына көрә чајда су чох иди. Нурәддин дајаз бир јер ахтарыркән кәлиб бир јерә чатды ки, орада бир узун ағач сыныб көрпү кими чајын үстүнә дүшмүшдү. Нурәддин бу ағачын үстү илә кечдији заман ајағы сүрүшүб чаја дүшдү. Бу јердә чај хејли дәрин вә кәнарлары да һүндүр иди. Нурәддин гол атды ки, үзсүн. Көрдү ки, палтарлы үзмәк чох чәтиндир. Бир нечә дәфә батыб-чыхандан сонра бир салланмыш шах әлинә кечди. Бу шахдан тутуб, буланлыг су илә исланмыш һалда, папағыны итирмиш кәнара чыхды вә бирһүш бир һалда хејли узаныб галды. Бир аз раһат оландан сонра Нурәддин палтарыны чыхарыб сујуну сыхды вә күнүн габағында сәрди ки, гурусун. Палтары гурујандан сонра кејиниб чај ашағы хејли кетди ки, бәлкә папағыны тапсын, лакин нә ондан, нә дә сәрчәсиндән ки, суја дүшәндә чијниндә отурмушду, бир әсәр тапмады. Бунлардан ал чәкиб јенә шәһәрә кетмәјә башлады. Анчаг бу сәфәр јолу азыб мешәдән чыха билмәди. Ики саат, үч саат доланыб јенә һамин јерә чыхырды. Бунунла белә чүр'әтли ушаг, јолу тапыб мешәдән чыхмагдан үмидини кәсмирди. Ахырда күн батан заман, Нурәддин јолу тапды вә бир галәр кедәндән сонра јолдан бир аз кәнар бир шахлы-будаглы ағач тапыб үстүнә чыхды ки, орада кечә јатсын. Јахын будаглары әјиб јарпагларын арасында Нурәддин өзүнә јер гајырды вә чох јорғун олдуғуна көрә ач вә сусузлуға бахмајыб, тез јухуја кетди. Кечәнин бир вахты һејбәтли бир сәсдән Нурәддин диксиниб галхды вә аз галды ки, ағачдан јыхылсын. Заваллы ушағын үрәји елә атланырды ки, дејәсән бу саат партлајыб чыхачагдыр. Бир аздан сонра јенә сәс тәкрар олду. Анчаг бу сәфәр Нурәддин горхмајыб деди:

— Бајгушдур, улајыр. О вахт кәндә кедәндә дә бизи горхутду.

Бу иттифагдан сонра Нурәддин јата билмәди. Бүтүн бәдәни ағрыјырды. Кечәнин гараңлығы, мешәнин ваһимәси јалныз ушаға дејил, һәтта бөјүк адама да горху һисси кәтирирди. Амма Нурәддин бу һаләтә шүкүр едирди.

— Һәркәһ Әмираслан илә Күлпәрини данышдығыны ешитмәсәјдим, инди мәјитим гырх аршын күјунун дибиндә иди. Аһ, бирчә өзүмү Бәһара чатдырсајдым, үрәјим сакит оларды.

Нурәддин фикрә кетди. Бүтүн кечмиши көзүнүн габағындан бир-бир кәлиб кечди. Будур, балача ушагдыр. Ата вә анасы: она һәр күн бир шеј бағышлајырлар ки, ону шад етсинләр. Будур, әввәлинчи дәфә мәктәб формасыны кејиб мәктәбә кедир, анасы ону гучаглајыб ширин-ширин өпүр вә севиндиҹиндән ағлајыр... Аһ, о көзәл күнләр нә тез кечди... Гара күнләр башланды. Анасы өлдү, Күлпәри кәлди. Атасы өлдү, Имамверди кәлди. Сонра Бәһар... Көч... Әмираслан... Јенә Әмираслан... Күлпәри... Пүстә гары. Гәм вә гүссә, заваллы јетимин үрәјини елә алды ки, даһа сәбир еләмәјиб һөнкүртү илә ағламağa башлады. Бу ағламаг Нурәддинин үрәјини бошалдыб сакит етди. Бир аздан сонра Нурәддин јенә јухуја кетди. Икинчи дәфә Нурәддини гарғалар јухудан ојатды.

Демә Нурәддин јатан ағачын башында бир гарға јувасы вармыш. Сүбһ вахты ана гарға балаларыны үчүн јем далынча учанда гәфләтән ағачдан бир гарылты көрдү. Гарға әввәл сәссиз, будаг-будаг атылыб диггәт јетирди ки, көрсүн бу гарылты нәдир. Елә ки, дүшмәни олан инсан олдуғуну јәгин етди, бир елә гарылты салды ки, биринки дәгигәнин әрзиндә мешәнин гарғаларыны јувасынын башына чәм етди. Кәмәјә кәлән гарғалар бунун сәсинә сәс вериб елә гарылты салдылар ки, дејәсән бу саат мешәни дағыдачаглар.

Нурәддин әввәл көзләрини ачанда һарада олдуғуну билмәди. Сонра һушу өзүнә кәлиб ағачда јатдығы јадына дүшдү. Нурәддинин тәрпәнмәси гарғаларын гарылтысыны артырды. Әләлхүсус ата вә ана гарға Нурәддинин башы үстүнү алыб елә һәшир салдылар ки, дејәсән бу саат ону димдикләјиб јерә салачагдылар. Нурәддин ишн белә көрәндә ағачдан енмәјә башлады. Гарғаларын сәсинә јол илә кедән бир гоча диләнчи ораја кәлди. Нурәддин буну көрүб, ағачдан дүшмәк истәмәди. Јолчу деди:

— Оғлум, гушун јувасыны дағытмаг күнаһдыр.

— Мән јува дағытмырам әми, — дејә Нурәддин чаваб верди.

— Бәс бу сәһәр ертәси орада нә гајырырсан?

— Мән бу кечә бурада јатмышдым.

— Нә үчүн ағачда јатмышдын, оғлум?

— Күндүз јолу азыб мешәдә галдым, онун үчүн бурада јатмышдым.

— Ағачдан дүш, оғлум, мән сәни евинизә апарарам.

Нурәддин бу тәклифдән горхуб титрәјә-титрәјә белә чаваб верди:

— Мәним евим јохдур, әми. Мән атасыз-анасыз бир јетимәм.

Диләнчи Нурәддинин титрәмәсини көрүб деди:

— Мәндән горхма, оғлум, мән дә елсиз-обасыз бир гоча јолчујам. Кәндләрдә диләнирәм. Инди шәһәрә кедирәм.

Диләнчинин ачыг үзүндән вә мећрибан данышығындан Нурәддин үрәкләниб ағачдан дүшдү.

— Инди сөјлә көрүм, оғлум, сән кимсән вә һараја кедирсән?

— Әми, ачындан өлүрәм, габагча бир шејин варса вер јејим, сонра әһвалатымы сәнә нағыл едәрәм.

Диләнчи дағарчығындан бир гәдәр гуру чөрәк вә соган чыхарыб Нурәддинә верди. Нурәддин алыб ширин-ширин јемәјә башлады. Нурәддинә өмрүндә һеч бир хөрәк белә ләззәт вермәмишди.

Ачлығыны бир гәдәр рәф едәндән сонра Нурәддин бәлалы башына кәлән һадисәләри тамамилә диләнчијә нағыл етди.

— Әми, мәни евимизә чатдырсан. Баһар сәнә һәр нә истәсән верәр, — дејә Нурәддин диләнчијә јалварды.

— Горхма, оғлум, сәни апарыб евинизә верәрәм. Анчаг кәрәк сәбир едәсән. Сизин шәһәр бурадан хејли узагдыр, пул да јохдур ки, вагон илә кедәк. Буранын ики јүз верстлијиндә бир бөјүк шәһәр вар. Орада мәним бир гоһумум вар. Онун јанына кедәрик, бәлкә ондан пул тапдыг. Инди кедәк.

Бу һалда диләнчинин нәзәри Нурәддинин палтарына дүшдү:

— Јох, белә јарамаз кәрәк үстүнү диләнчи үстүнә охшадаг, — буну дејән јолчу, голтуғундакы көһнә палтары ки, она аллаһ пајы вермишдиләр, Нурәддинә кејиндирди вә бир чындыр јајлыг илә башыны өртдү.

— Һә, инди һазырсан, кедәк.

Һәр икиси јола дүшдү. Диләнчи палтары Нурәддини елә дәјишдирмишди ки, ону танымаг мүмкүн дејилди. Јол илә бир саата гәдәр кетмишдиләр ки, далдан чапараг бир атлы көрүндү. Нурәддин дөнүб баханда чанына титрәтмә дүшдү.

— Әми, бу кәлән Әмирасландыр. Мәни ахтарыр. Дурма гачаг.

Нурәддин гачмаг истәдикдә, диләнчи онун әлиндән тутуб гојмады.

— Ағылсыз, нә етмәк истәјирсән? Елә јарамаз. Горхма, о сәни бу палтарда таныја билмәз.

Әмираслан бунлара чатыб гочадан сорушду

— Киши, бир он јашында, о јанындакы бојда; башында нишанлы папаг, әјниндә боз маһуддан палтар, бојну јашыл мәхмәр палтолу ушаг көрдүнмү?

— Јох, аға, көрмәдим. Будур нәвәм илә сәһәр ертәдән бу јол илә кедирик, амма елә ушаға раст кәлмәмишик.

Әмираслан бир аз фикирли дајаныб атын башыны кери дөндәрди вә гамчылајыб көздән итди. Нурәддинин ачаг инди үрәји сакит олду.

— Әми, нә јахшы ки, палтарымы дәјишдин, јохса Әмираслан мәни өлдүрүб, бу мешәјә атачагды.

Диләнчи деди

— Оғлум, инди кәрәк адыны да дәјишдирәсән, чүнки Әмираслан сәнин итмәјини јәгин дивана мә'лум едәчәкдир. Һәркаһ сәндән суал етсәләр ки, кимсән, адын нәдир, де ки, Әлаәддиндир вә өзүм дә диләнчијәм, анладынмы?

— Бәли, баба, анладым, — дејә Нурәддин чаваб верди.

Күнортаја бир саат галмыш, мешәнин гуртарачағында, Чәннәтәли илә Нурәддин очаг галајыб, мешәдән јығдыглары көбәләји бишириб, дадлы моруг илә јемәјә башладылар Наһардан сонра узаныб бир гәдәр раһат олдулар. Ахшама бир саат галмыш јолчулар кәлиб шәһәрә чыхдылар вә кечә орада галыб, сәһәр јола рәван олдулар. Кәндбәкәнд диләнә-диләнә, он ики күндән сонра јолчулар кәлиб Чәннәтәли дејән бөјүк шәһәрә чатдылар.

Бәдәнинин вә үст башынын чиркиндән вә пасындан, инди о көзәл вә зәриф Нурәддини танымаг олмазды. Заваллы ушаг, гыздырма азарындан јени галхмыш адам кими ајаг үстүндә дајана билмирди.

Чәннәтәли Нурәддин илә бәрабәр беш күн гоһумуну ахтарды амма көрдүм дејән олмады. Ахырда бир адам,

ики ај бундан әгдәм өлдүјүнү вә һеч бир шеји олмадығына көрә чамаат пулу илә басдырылдығыны онлара хәбәр верди. Бундан үмидләри кәсилди.

Бир дәфә Чәннәтәли хәстә олдуғуна көрә күчәнин бир тининдә отуруб, Нурәддини диләнмәјә көндәрди. Нурәддин индијә кими һеч вахт әл ачыб диләнмәмишди, чүнки гоча һәмишә өзү диләниб јығарды. Бир-ики күчә доландыса да Нурәддин һәја едиб бир кәсә әл узада билмәди. Бу тәрәфдән дә әлибош гајытмаға гочадан хәчаләт чәкирди. Ахырда Нурәддин бир кениш күчәни кечәркән, ајағы бүдрәјиб јыхылды. Бу һалда далдан фајтон ичиндә бир адам ити кәлирди. Фајтончу атлары сахлаја билмәјиб Нурәддини басдырды. Буну көрчәк адамлар гышгырыб јүјүрүшдүләр. Нурәддини һәрәкәтсиз вә ган ичиндә көрдүкдә бириси деди:

— Јазыг диләнчи өлдү.

О бириси деди:

— Һәркаһ зәфәрли јериндән басылмајыбса һеч зад олмаз. Бу һалда адамлар кери чәкилиб Рәһимә тә'зим етдиләр.

— Бош-бош данышмагданса, бу јазыг ушаға көмәк вермәк јахшы дејилми, чәлд көтүрүб буну фајтона гојун.

Бир нечә адам Нурәддини көтүрдүләр вә Рәһимин фајтонуна гојдулар. О да миниб деди:

— Тез сүр евә!

Евә чатан кими Рәһим шәһәрин мәшһур чәрраһыны чағыртды. Һәким Нурәддини сојундуруб һәр јеринә бахды. Сонра јараланан јерләрини јујуб сарыды вә деди:

— Горхулу јарасы јохдур. Беш-он күнә сағалыб дурар. Анчаг ушағын өзү чох зәиф вә бәдәни дә чох чирклидир. Бунлара әлач етмәлидир. Һәләлијә нә һамама көндәрмәк вә нә дә ваннаја салмаг олмаз. Анчаг јеринин ичиндә булуд[1] вә сабун илә бәдәнини тәмизләмәк лазымдыр.

Һәким кедәндән сонра Рәһим, арвады Рәһимәни чағырыб деди:

— Арвад, евә гајыдаркән бу ушағы басдырыб өлүм һалына салмышам.

Бу һалда Нурәддин көзләрини ачыб тәәччүб илә әтрафына бахырды вә һарада олдуғуну анламырды. Рәһимә онун башыны сығаллајыб деди:

[1] Јујунмаг үчүн дүзәлдилмиш лиф.

— Оғлум, адын нәдир?

Рәһим деди:

— Арвад, һәлә о лазым дејил, ушаг чох зәифдир, данышдырма. Тез ол исти су, сабун вә булуд һазыр ет. Ушағын бәдәнини јумаг лазымдыр. Һәким белә әмр едибдир.

Гуллугчу бунлары һазыр етди. Ушағы сојундуруб јумаға мәшғул олдулар. Рәһимә Нурәддинин бојнундан парчаја тикилмиш бир дуа чыхартды. Бу дуанын парчасы һәм чиркли вә һәм дә көһнә олдуғундан буну тәзә парчаја тикмәк мәгсәдилә чырды. Ичиндән бир балача китаб чыхды.

— Киши, көр бу нәдир, — дејә Рәһимә китабы Рәһимә узатды. Рәһим она бахыб деди:

— Шүкүр олсун, ахырда тапдым. — Сонра үзүнү ушаға тәрәф тутуб деди:

— Сәнин адын Нурәддиндирми, оғлум?

— Бәли, — дејә Нурәддин зәиф сәслә чаваб верди.

Буну ешидән Рәһимә сорушду:

— Киши, сән бунун адыны һарадан билдин?

— Рәһимә, бу ушаг ахтардығымыз, һачы Нәсирин оғлу Нурәддиндир. Бу әлимдәки дә сәнә нағыл етдијим «Күлүстандыр».

— Буну аллаһ бизә өвлад көндәрмишдир.

— Афәрин Рәһимә, јахшы анламысан, — дејә Рәһим Рәһимәнин сөзүнү тәсдиг етди. Рәһим вә Рәһимә Нурәддини јујуб, гуртардылар. Нурәддин раһат олуб јухуја кетди.

* * *

Рәһим, Нурәддинин атасы мәһрум һачы Нәсирдән алдығы пулдан маја тутуб илдән-илә алыш-веришинин даирәсини артырмышды. Сонралар дәри алыш-веришинә киришмишди. Ишинин хатири үчүн Бухараја көчмүшдү. Орада да дәри алыш-веришиндән әлавә ипәк ишинә дә киришмишди. Үч-дөрд илин әрзиндә Рәһимин иши тутуб јахшы газанмышды, анчаг өвладлары гырылыб вәрәсәсиз галмағына көрә өзүнү хошбәхт һесаб етмирди. Ахырда арвадынын тә'киди вә тәклифинә көрә, алты ај иди ки, алмалысыны алыб, сатмалысыны сатмышды; Рәһимин вәтәни олан бу шәһәрә көчмүшдү. Бурада иши раст кәтириб, тәрәггијә башламышды.

Һәким тә'јин етдији вахтдан да ирәли Нурәддин сағалыб ајаға дурду. Рәһим вә Рәһимә Нурәддиндән бу диләнчилик һалына дүшмәјинин сәбәбини анчаг инди соруштулар. Нурәддин башына кәләни тамамилә нағыл етмәјә башлады. О, нағыл етдикчә рәһимдил гочалар аһ чәкирдиләр. Нурәддин нағылыны тамам едиб Рәһимдән тәвәгге еләди ки, ону евләринә, Бәһарын јанына көндәрсин. Рәһимә Нурәддини өпүб деди:

— Оғлум, Нурәддин, будур бир һәфтәдир сән биздәсән, мән о гәдәр шадам ки, өзүмү көјдә һисс едирәм. Оғлум, һәр нә истәјирсән верәк, анчаг бизи атыб кетмә. Ким билир, јенә башына нә кәләчәкдир.

Рәһимә сөзүнү гуртармамышды ки, Рәһим Нурәддинин китабыны әлинә көтүрүб деди:

— Оғлум, бу китабын әһвалатыны билирсәнми?

— Бәли, атам сөјләјибдир, — дејә Нурәддин чаваб верди.

— Инди ал, онун чилдиндә јазылан јазыны оху.

Нурәддин алыб охуду:

«Јахшылыг елә балығы ат дәрјаја балыг билмәсә халиг биләр». Имза: Рәһим».

— Оғлум, о Рәһим мәнәм. О заман үч јүз манат итириб көрпүнүн үстүндә ағлајан Рәһимәм. Сәнин атан һачы Нәсир мәнә бир јахшылыг етмишди, инди онун борчуну гајтарыб сән оғлуна верирәм, — деди. — Бизим өвладымыз јохдур. Һәркаһ сәни инди евинизә көндәрсәм, Күлпәри гәјјум олдуғуна көрә сәни јенә јанына апарачагдыр. Бәһар сәни мүһафизә едә билмәз; чүнки о бир гуллугчу адамдыр. Инди сән разы олсан Бәһара да јазарам кәләр.

Нурәддин чох шадлыг илә бу тәклифи гәбул етди. Бу күндән Нурәддин үчүн јени бир мәишәт башланды. Рәһим Нурәддини едади мәктәбинә гојду. Нурәддин бу күндән атасынын сағлығында олдуғу кими, һәр күн дәрсә кетмәјә башлады. Бир дәфә дәрсдән гајыдаркән Нурәддин күчәдә Чәннәтәлини көрдү. Чох севинди, онунла көрүшдү. Ондан ајрыландан сонра башына кәләни јол узуну нағыл етди.

— Баба, сән мәнә јахшылыг етдин, инди дә мән сәнә јахшылыг едәчәјәм.

Рәһим Нурәддинин бу һәрәкәтиндән шад олуб деди:

— Һәмишә белә ет, оғлум. Фәгир-фүгараны јаддан чыхартма.

Чәннәтәлијә тәзә либас кејиндириб бағчаја бағбан етдиләр.

Рәһим Нурәддинә вердији сөзә әмәл едиб, Бәһарын далынча адам көндәрмишди. Бир ахшам Нурәддин, Рәһим вә Рәһимә илә чај ичдији заман, Бәһар гапыдан ичәри кирди вә Нурәддинә тәәччүблә вә чашмыш бир һалда бахыб дајанды. Нурәддин чәлд галхыб деди:

— Бәһар, мәни танымырсан? — Бу сөзү дејиб өзүнү онун үстүнә атды. Бәһар анчаг инди ајылыб деди:

— Вај, Нурәддин сағ имиш. — Буну дејиб Нурәддини бәрк гучаглады. Бәһарын бу гајда илә көрүшмәләри ики гочанын көзләрини јашартды. Бәһар бир аз раһат оландан сонра деди:

— Нурәддин, билирсәнми ки, сәни һамы, һәтта диван да өлмүш билир. Сән итәндән үч күн сонра кәндчиләр папағыны чајдан тапыб Әмираслана вермишләр. О да дивана мә'лум едиб, сәнин өлмәјини тәсдиг етдирмишдир. Бир аздан сонра бир дә көрдүм ки, Әмирасланла Күлпәри будур кәлдиләр, евин јердә галан шејләрини јығышдырыб кәндә көндәрдиләр вә мәнә дә дедиләр:

— Бәһар, инди сән бизә лазым дејилсән. Һараја истәјирсән кедә биләрсән. Бу вахт мән бир илин әрзиндә үрәјимә јығыланын һамысыны ағлаја-ағлаја вә гышгырагышгыра бошалтдым. Гоншулар сәсимә чәм олмушдулар.

— Чамаат, Нурәддинин өлүмүнә баис бу ики шәхсдир! — дејә гышгырдым. Ахырда Әмираслан гарадовој чағырыб мәни говдурду. Инди кәрәк сағ олмағыны дивана мә'лум едиб, онлардан һесаб аласан.

Рәһим буна разы олмајыб деди:

— Јох, Бәһар, һәлә бунлар лазым дејилдир. Өз вахтында бунлар олачагдыр. Инди мәним вар-јохум Нурәддининдир. Онун пула, дөвләтә еһтијачы јохдур.

Чајдан сонра әр вә арвад Бәһар илә Нурәддини сөһбәт едән гојуб о бири отаға кечдиләр. Нурәддиндән чәми әһвалаты биләндән сонра Күлпәри илә Әмираслан интигам алмаг гәсди Бәһарын үрәјиндә даһа да мөһкәмләнди. Бәһарын хасијјәтини, ләјагәтини вә евдарлығыны Рәһимә бәјәниб евин чәми ихтијарыны она верди.

* * *

Бу нагыл етдијимиз замандан он ил кечди. Бањарын ахыры иди. Рәһимин евиндә сәһәр тездән бөјүк гонаглыг тәдарүкү көрүлүрдү. Бу, гонаглыг, Нурәддинин едади мәктәбини биринчи дәрәчәдә тәһсил едиб гуртармасы мүнасибәтилә јолдашларына вердији зијафәт иди. Бањар, Рәһимә вә Рәһим сүфрәнин зиннәтинә мәшғул идиләр. Һәтта Чәннәтәли дә бағчадан өз әлинин зәһмәти илә битирдији күлләрдән дәриб сүфрәни бәзәмәкдә онлара көмәк едирди. Бу гонаглығын бањси олан Нурәддин исә о бири отагда тәзә тәләбә либасыны кејиб күзкүнүн габағында өзүнә зинәт верирди. Бир аздан сонра Нурәддин тәзә палтарыны көстәрмәк гәсдилә јемәк отағына кирди. Рәһим Рәһимә, Бањар һәр үчү һејрәтә кәлиб Нурәддинин көзәллијинә валеһ вә һејран галмышдылар.

— Аллаһ сәни бәднәзәрдән сахласын, оғлум, — дејә Рәһимә Нурәддинин бојнуну гучаглады. О да, ону әлләринә көтүрүб көрпә ушаг кими көздирди.

Саат ики тамамда, отаг кәнч гонаглар илә долмушду. Бир аздан сонра Нурәддин гонагларыны јемәк отағына тәклиф етди.

Индијә кими Рәһимин еви белә шад дејиб-данышмаг, охујуб-күлмәк, чаван сәсләри ешитмәмишди. Сәсдән күлмәкдән наһар вахты чалынан тарын сәси ешидилмирди. Ахшама ики саат галмыш, гонаглар дағылмаға башладылар. Нурәддин дә өзүнү бир гәдәр һаваја вермәк үчүн шәһәр бағына кәзмәјә кетди. Ахшам вахты, күлфәт һамысы чај сүфрәсиндә һазыр олан вахт Нурәддин ичәри кириб деди:

— Ата, сизә бир гонаг кәтирмишәм, тәвәгге едирәм гәбул едәсиниз.

— Сәнин гонағын бизә һәмишә әзиздир, оғлум, — дејә Рәһим чаваб верди.

— Билирәм, ата, анчаг гонаг елә шәхсдир ки, горхурам гәбул етмәјәсиниз.

— Едәрәм, оғлум, де ичәри кәлсин. — Нурәддин чыхыб бир диләнчи арвадын әлиндән тутуб ичәријә салды. Деди:

— Ана, билирсәнми бу диләнчи арвад кимдир?

— Күлпәридир, — дејә Бањар гышгырды вә көзләриндә интигам оду парлады.

— Бәли, Бањар, Күлпәридир, анчаг тамаша ет көр

ондан интигамымы нечә алырам. — Бу сөзү дејиб, Нурәддин Күлпәријә тәрәф дөндү вә деди:

— Күлпәри; индијә кими мәнә етдијин зүлм вә чәфанын әвәзиндә мән сәнин бүтүн тәгсириндән кечиб бағышлајырам. Мәним үрәјимдә инди сән бәдбәхтә рәһмдән башга гејри шеј јохдур.

Буну ешитчәк Күлпәри ағлаја-ағлаја Нурәддинин ајағына јыхылды вә деди:

— Нурәддин, рәһмли чаван, аллаһ-таала сәнә етдијим зүлмүн әвәзиндә мәни бир елә бәлаја дүчар етди ки, јемәјә чөрәк тапмајыб күчәләрә дүшдүм.

Нурәддин Күлпәрини галдырыб отуртду.

Күлпәри башлады.

— Доғрудур, сәнин дөвләтинә малик олмаг истәјирдим, анчаг өлүмүнү истәмирдим. Мәни јолдан чыхардан о шејтан Әмираслан олду. Ахырда Әмираслан сөзү бу јердә гојду ки, сәни гујуја салыб өлдүрсүн.

Бањар буну ешидиб деди:

— Онун үчүнмү мәни мин бәһанә илә шәһәрдә гојдун, ај залым?

Нурәддин деди:

— Бањар, сакит ол, гој нағыл етсин.

Күлпәри деди:

— Папағын судан чыхандан сонра јәгин етдик ки, чајда боғулуб өлмүшсән, јазыг атам бу хәбәри ешидән кими вәфат етди.

Нурәддин буну ешидиб аһ чәкди.

Күлпәри деди:

— Сонра сәнин малына саһиб олдуг...

— Амма јејә билдинми? — дејә Бањар сорду:

— Јох, бир-ики илин әрзиндә Әмираслан гумара удузуб гуртарды. Сонра әввәл шәһәрдәки вә ондан сонра кәнддәки евләри сатыб тәләф етди. Һәр шеј әлдән чыхандан сонра Әмираслан мәни говуб өзү дә гачаг дәстәсинә гошулду. Бир нечә мүддәт гулдурлуг едәндән сонра диван тәрәфиндән тутулуб асылды.

Бањар деди:

— Мәшһур мәсәлдир дејәрләр: «Су чанағы суда чатлар».

Күлпәри:

— Мәни дә бир киши алыб бу шәһәрә кәтирди вә бир аздан сонра мәни атыб јох олду. Инди о күндән күчәлә-

рə дүшүб диланчилик едирəм. Бу јолда нəлəр чəкдијими бир аллаһ билир...

Күлпəри башыны ашағы салыб јенə ағламаға башлады. Рəһим деди:

— Күлпəри, ағлама, сəн Һаҹы Нəсирин арвады вə Нурəддинин аналығы олмушсан. Бунларын хатири үчүн вə Нурəддинин өзү сəнин күнаһындан кечдији үчүн бурада галыб раһат олачагсан. — Сонра үзүнү Нурəддинə тəрəф тутуб деди:

— Оғлум, инди раһат ола биләрəм, чүнки сəнə вердијим тəрбијənин мејвəсини бу күн көрдүм. Мəн сəни оғуллуға көтүрмəклə бөјүк бир һүнəр етмədим, чүнки мəн анчаг јахшылыг етдим. Бу исə һəр кишинин ишидир. Амма сəн јаманлыға јахшылыг етдин. Бу исə анчаг сəнин кими əр кишинин ишидир. — Буну дејəн Рəһим Нурəддини гучаглајыб өпдү.

Һаҹы Сəмəд нағылы тамам едиб сорушду:

— Инди дејин көрүм, өвладларым, кимин нағылы јахшыдыр?

— Əлбəттə, сəнинки, сəнинки, — дејə Мəммəд вə Фатма чаваб вердиләр.

ГАРАЧА ГЫЗ

Гафгаз шəһəрləринин бириндə Уста Зејнал адлы бир сəррач өз арвады Шəрəфниса илə јашајырды. Бунлар Иран əһли идиләр, өз вилајətləриндə мəишətləри мəшəггət илə кечдијинə көрə вətənləрини бурахыб бураја кəлмишдиләр. Уста Зејнал сəррачлыг етмəклə күлфəтини бир төвр доландырырды.

Уста Зејналын өвладдан јалныз алты јашында Туту адлы бирчə гызы варды. Туту чох гара вə чиркин иди. Анасы она көрпə вахтындан «Гарача гыз» дејиб əзизлəдијинə көрə əсил ады унудулуб һəр кəс ону бу адла чағырырды. Гарача гыз чох надинч иди вə өзү гыз ушағы икən гызларла ојнамағы, севмəзди, һəмишə оғлан ушаглары илə ојнајарды. Ушаглар Гарача гыздан горхардылар, чүнки о чох чүр'этли иди вə јумруғунун да габағында һеч кəс дура билмəзди. Гарача гыз һəмишə зəифин тəрəфини тутарды. Һəр заман анасы онун надинчлијиндən гоншулара шикајət едиб дејəрди:

—Гарача гызы су батырмаз, од јандырмаз.

Бунунла белə Гарача гыз чох рəһмдил вə сəхавəтли гыз иди. Һəр нə əлинə дүшсəјди јолдашлары илə бөлүшəрди.

Уста Зејнал јашадығы шəһəрдə тез-тез зəлзəлə оларды.

Бир гыш һəмин шəһəрдə бөјүк зəлзəлə олуб чох ев учуртду. Зəлзəлə кечə јарысы халг ширин јухуда икən иттифаг дүшдүјүнə көрə чох адам чөкмүш евləрин алтында галыб тəләф олду. Сəһəр ачылдыгда этрафдан халг төкүлүб шəһəрə көмəјə кəлди. Адамлар дəстə-дəстə олуб əлləриндə күрəк, бел, күлүнк учуглары газымаға башладылар Ата оғулу, оғул ананы, гардаш бачыны сəсləјə-сəсləјə даш-торпағы ајырырдылар. Бир дəстə дə Уста Зејналын евини газыјырды. Əввəлчə Шəрəфнисанын, бунун далынча Уста Зејналын мејити чыхды. Бир

829—12

аз да газыjандан сонра бир дешик ачылды. Бурадан чылпаг бир балача гыз чыхды. Бу гыз һәмин Гарача гыз иди.

О, ата-анасынын мejитләрини көрүб ағламаға башлады. Һәр кәс өз гоһум-әграбасыны арамаға мәшғул олуб, Гарача гызын гejдинә галан jох иди.

Зәлзәләдән ики күн габаг, бир дәстә гарачы бу шәһәрин кәнарында чадыр гуруб дүшмүшдү. О дәстәдән бир гарачы арвадынын Гарача гыза jазығы кәлиб чадырларына апарды вә орада она jемәк вә палтар вериб, очағын гырағында отуртду. Гарачылар Гарача гызын jетим галмағыны вә онун һеч бир кәси олмајыб, гәриб олдуғуну билиб,өз jанларында сахламаға мәчбур галдылар.

Гарача гызы гызлыға көтүрән гарачы арвады Jасәмән иjирми jашында, көзәл, jумшаг тәбиәтли, шад, үрәкли бир гадын иди. Хасиjjәтинин jахшылығына көрә Jасәмәни һамы севрди; амма онун әри Jусифи һеч кәс севмәзди, чүнки о, чох бәдхасиjjәт, түндмәчаз, залым бир шәхс иди. Jасәмән гавал чалыб охумаг вә оjнамаг илә пул газаныб дәстәjә чох мәнфәәт верәрди. Онун әри Jусиф дә гапы-гапы кәзиб аjы оjнадарды.

Jасәмән Гарача гызы чадыра кәтирән заман, Jусиф орада jох иди, чүнки дәстәнин бир һиссәси онунла бәрабәр сәһәр тездән бурадан чыхыб jола дүшмүшдү. Jердә галаны да кетмәjә jығышырды. Jасәмән әриндән чох горхурду, чүнки билмирди ки, о, Гарача гызы гәбул едәчәк, jа jох. Бунун үчүн Jасәмән изтирабда иди.

Гарачы дәстәсинин jердә галаны да jола дүшдү. Jасәмәнин изтирабы биһудә дејилмиш, чүнки керидә галмыш дәстә кәлиб jолдашларына чатдыгда Jусиф бу ишдән хәбәр тутуб чох ачыгланды вә бир кәндә чатан кими Гарача гызы орада гоjуб кедәчәjини сөjләди. Jасәмән әринә jалварды ки, белә иш етмәсин, лакин Jусиф ону динләмәк белә истәмәди... Гарача гыз исә үрәjиндә бу ишә шад иди, о, Jусифдән горхурду вә горхмаға да һаглы иди; Jусифин һejбәтли сифәти, һәлә гара вә пыртлаг көзләри нәинки ушағы, һәтта бөjүк адамы да горхуjа салырды. Jасәмән әринин тамаһкарлығыны билирди, она көрә Гарача гызын кәләчәкдә онлара бөjүк мәнфәәт верәчәjини сөjләди.

—Jусиф, билирсәнми мән нә фикирдәjәм? Мән Гарача гыза маһны охумаг, өзүм кими оjнамаг өjрәдәчәjәм

вә үст-башыны бәзәjиб кәндләрдә, шәһәрләрдә оjнадачағам, сәнин үчүн пул jығачағам.

Бу фикри Jусиф бәjәниб, Гарача гызын дәстәдә галмасына разы олду.

* * *

Гарачыларын мәишәтини Гарача гыз чох бәjәнирди вә бу күн бурада, сабаһ бир тәзә jердә, чај гырағында, мешә кәнарында мәнзил едиб, чадыр гурмаг, нағыл сөjләмәк—бунларын һамысы Гарача гыза чох хош кәлирди. Әввәл вахтлар Гарача гыз Jусифин аjысындан горхурду. Амма сонралар өjрәшиб, онунла чох дост олмушду. Аjы да онунла оjнамағы севирди.

Jасәмән Гарача гызы әринә сөз вердиjи кими jахшы кеjиндириб охумаг вә оjнамаг өjрәтмишди. Тамашачылар Гарача гызын көзәл сәсинә вә оjнамағына тәәччүб едиб һejрәтдә галырдылар. Гарача гыз балача гавалыны ачыб тамашачылара тәрәф тутанда дәрһал онун ичи пул илә долурду. Бу исә Jасәмәни артыг шад едирди. Jусиф бу барәдә арвадындан вә Гарача гыздан разы идисә дә, jенә хасиjjәтинин пислиjиндән һәр икисини чох инчидәрди.

Гарача гызын тәбиәтиндә инадчыллыг варды. Бу хасиjjәтинә көрә Jусифдән нә гәдәр көтәк jejирдисә дә, jенә тәрслиjиндән әл көтүрмәзди. Гарача гыз, анчаг Jасәмәнин сөзүндән чыхмазды, чүнки Jасәмән онунла меһрибан доланырды. Jусиф Гарача гызын тәрслиjинә тәәччүб едиб арвадына дејәрди:

—Бу зорбалыгда аjы мәним гамчымын горхусундан һәр чүр оjун чыхарыр, амма бу балачалыгда гызын әлиндә ачиз галмышам.

Jасәмән она белә чаваб верәрди:

— Бунун сәбәби одур ки, аjы һejвандыр, бу исә инсандыр. Һejванла едилән рәфтар инсанла едилмәз. Һejвана jоғун чубуг лазымса, инсана меһрибан рәфтар, мүлаjим сөз лазымдыр.

Jусиф арвадынын бу доғру сөзүнә инанмаjыб дејәрди:

— Jох, бу сәбәб дејилдир, сән олмасан, мән ону ики күнүн әрзиндә мум кими едәрәм.

Әрлә арвадын арасында олан белә сөһбәтин нәтичәси о оларды ки, Jусиф Гарача гызы даһа да артыг көтәкләрди. Гарача гыз бу зүлмдән хилас олмаг үчүн нечә дә-

фә гачмаг фикринә дүшмүшдүсә дә, лакин гачмаға һеч вәчһлә имкан тапа билмәмишди.

* * *

Ики илдән артыг иди ки, Гарача гыз гарачы дәстәсиндә јашајыб маһны охумағы вә ојнамағы илә әтрафда мәшһур олмушду. Јусиф Гарача гызы чох инчидәндә Јасәмән ону горхудуб дејәрди.

— Бу заваллы гыза нә чох әзијјәт верирсән. Ахыр тәнкә кәлиб гачар вә сәнин дә әлин бәлә бөјүк мәнфәәтдән чыхар.

Бу сөзләр һәмишә Јусифә тә'сир едиб, Гарача гызы дөјмәкдән бир мүддәт чәкинәрди.

* * *

Јајын орта ајы иди. Күнүн истисиндән инсанлар, һејванлар вә гушлар көлкә јер вә сәрин су арајырды. Гарачы дәстәси бир дағ үзәриндән ахан чајын кәнарында чадырларыны гуруб мәнзил етмишди.

Күнорта вахты иди. Гарачылар һәрәси бир ишә мәшғул иди. Јусиф ајысыны көтүрүб јахын кәндә кетмишди. Јасәмән чајын гырағында су гыздырыб палтар јујурду. Гарача гыз да чајда чимирди. Чај дағ дөшүндән кәлдијинә көрә хејли ити вә харылдаја-харылдаја ахырды; амма сујү аз олдуғундан Гарача гыз үчүн горхусу јох иди.

Јасәмән палтары јујуб колларын үстүнә гурумаг үчүн сәрмишди. Өзү дә башыны јумаг фикри илә гара, узун сачларыны һөрүкдән ачыб дөшүнә төкдү. Јасәмән Гарача гызы сәсләди ки, кәлиб онун башына су төксүн. Гарача гыз ики аршын учалыгдан төкүлән шәлаләнин алтында дуруб чимдијинә көрә Јасәмәнин сәсини ешитмәди. Бир аздан сонра Јасәмән јенә Гарача гызы чағырды. Бу дәфә дә чаваб алмады. Јасәмән сачларыны дөшүндән јығыб белинә атды. Бу һалда гулағына чај тәрәфиндән сел курултусу кәлди. Буну ешитчәк Јасәмән дик атылыб чаја тәрәф јүјүрдү. О вахт Гарача гыз шәлаләнин алтында иди. Јасәмән чајын јухарысындан дашлары вә коллары јумалаја-јумалаја, курултү вә нәрилти илә кәлән сели көрүб, вар күчү илә гышгырды:

— Гызым, тез ол гач, сел кәлир.

Гарача гыз Јасәмәнин сәсини ешидиб, шәлаләнин

алтындан чыхды, анчаг бир нечә аддым атмамышды ки, сел онун үстүнү чәллад кими алды. Јасәмән иши белә көрдүкдә алычы гуш кими өзүнү чаја атды. Јасәмән өзүнү Гарача гыза јетиринчә сел гызы көтүрүб вә бир нечә санијә суда итирди. Бир аздан сонра гызын башы көрүндү. Јасәмән өзү дә бир нечә дәфә суја батыб чыхандан сонра, үзүб Гарача гыза чатды вә сачларындан тутуб чијнинә атды. Һөрчәнди Јасәмән чох үзүчү иди, амма бу итиахан, дашлары вә бөјүк коллары јумалајан селдә үзмәк мүмкүн дејилди. Гарачылар Јасәмәнин гышгырығыны ешидиб көмәјә төкүлдүләр. Сел кетдикчә артырды. Ахырда сел бунлары бир бөјүк даша чырпды. Гарача гыз Јасәмәнин әлиндән чыхыб дашын үстүндә галды. Амма Јасәмәни сел көтүрүб үзүашағы ахытды. Гарачылар чаја төкүлүб һәр икисини судан чыхартдылар. Онларын икиси дә бијуш галыб јерә сәрилмишди, үзләринин рәнки өлү рәнки кими иди. Гарачылар хејли чалышдыгдан сонра һәр икисини һуша кәтирдиләр. Гарача гызын бәдәни дашлара дәјиб бир нечә јердән гаралмышды, амма горхусу јох иди. Заваллы Јасәмәнә кәлдикдә башы бир нечә јердән јараланмышды. Лакин рәһмдил арвад өзүнә кәлән кими јараларыны унудуб, тез зәиф сәслә Гарача гызы сорушду. Гарачылардан бири Гарача гызы гучағына көтүрүб Јасәмәнә көстәрди.

— Бах, Јасәмән, будур, Гарача гыз сағдыр. Архајын ол.

Јасәмән бир гәдәр она бахды, сонра јенә бијуш олуб, көзләри јумулду. Гарачылар Јасәмәнин јараларыны бағлајыб, Гарача гыз илә бир јердә чадырларына апардылар вә һәр икисини јерә салыб раһат етдиләр.

Ахшам чағы Јусиф кәлиб евә чыхды вә јолдашларындан бу хәбәри ешидиб чох гәзәбләнди вә деди:

— Мән билирдим ки, бу учугдан чыхмыш гыз ахырда бизим башымыза бир бәла кәтирәчәкдир.

Гарачылар Јусифи сакит едиб дедиләр:

— Горхма, һеч бир шеј олмаз. Инди онлара раһатлыг лазымдыр, дурун бајыра чыхаг, сәс-күј олмасын. Бурада јалныз Јасәмәнин досту Һүснијјә галар, она гуллуг едәр.

Гарачыларын һамысы Јусиф илә бәрабәр бајыра чыхдылар. Чадырда анчаг Һүснијјә галды.

Гарача гыз тамам кечәни уфултү вә зарылты илә кечириб сүбһә јахын јухуја кетди. Амма Јасәмән гыз-

дырма ичиндә бир дәгигә раһат олмады. Вәфалы Һүсниҹҹә рәфигәсинин јанына кәсдириб сүбһә гәдәр көзләрини јуммады. Јасәмәнин гыздырмасы кетдикчә артырды. Сәһәр ачылдыгда һәрарәти 40 дәрәчәјә чатды.

Јазыг Јасәмән гыздырманын тә'сириндән тора дүшмүш гуш кими јериндә чапалајырды. Онун көзләри һәмишә јумулу иди.

Кечә јағыш јағдығына көрә сәһәрин һавасы чох саф вә тәмиз иди. Дүнәнки бәланы төрәдән чајлағын сују инди ениб әввәлки һәддинә дүшмүшдү. Онун һәзин шырылтысы, гушларын чәһ-чәһ вә нәғмәсинә гарышмышды. Гарача гызын севкили шәлаләси күнәшин гырмызы шө'ләсиндән парылдајырды. Ахырда Јасәмән көзләрини ачды. Бичарәнин лалә кими јанаглары солуб занбаг рәнкинә дөнмүшдү. Јасәмән Һүсниҹҹәни таныды. Зәиф сәслә она деди:

—Һүсниҹҹә, Јусиф һарададыр?

—Бајырдадыр, бачым, чағырыммы?

—Чағыр, һамыны чағыр... өлүрәм...

—Горхма, бачым, өлмәзсән. Бу күн һарадан олмуш олса сәнин үчүн һәким тапыб кәтирәчәјәм.

Буну дејиб Һүсниҹҹә бајыра чыхды вә бир аздан сонра Јусиф башга гарачыларла бәрабәр ичәри кирди. Гарачылар Јасәмәнә үрәк верирдиләр, Јасәмән деди:

—Јох, әзизләрим, мән өлүрәм... Јусиф, әлини мәнә вер... Вәсиҹҹәтимә гулаг ас... Әмәлә кәтирмәјә сөз вер...

Бир аз дајаныб јенә тәзәдән башлады:

—Јусиф, будур дөрд илдир ки, сәнә арвадам. Бу вахта кими сәндән дөјүшдән, сөјүшдән башга бир шеј көрмәдим. Чаван өмрүмү чүрүтдүн... Мәнә мин чүр зүлм вә чәфа етдин, бунларын һамысыны бағышлајырам. Анчаг сән дә мәнә сөз вер ки, бундан сонра Гарача гызла мећрибан рәфтар едиб, ону инчитмәјәчәксән...

Јасәмән сәсини кәсди, чадырда бир мүддәт сакитлик олду. Сонра Јусиф деди:

—Јолдашларымын гаршысында вәсиҹҹәтини әмәлә кәтирмәјә сөз верирәм.

Јасәмәнин үзүндә шадлыг зүһур етди вә Һүсниҹҹәјә деди:

—Бачым, Гарача гызы сәнә тапшырырам. Ондан муһафајат ол. Аһ, көзләримә гаранлыг чөкүр... Мәни боғурлар... Јусиф... Һүсниҹҹә... Гарача гыз...—дејә Јасәман сајыглаја-сајыглаја вәфат етди.

Јасәмәнин вәфатындан сонра Јусиф бир мүддәт вердиҹи әһдә вәфа етди; лакин сонралар тәбиәтиндә олан пис сифәтләри јенә ашкар олмаға башлады. Һүсниҹҹә бачардығы гәдәр Гарача гызы Јусифин зүлмүндән мүһафизә едирди. Анчаг иш орасында иди ки, Јусиф Јасәмәнин вәфатындан сонра Гарача гызла пул газанмаг үчүн һәр күн сәһәр мәнзилдән чыхыб бир дә ахшам гајыдырды. Һүсниҹҹә заваллы јетимин үзүнә бахдыгда суалсыз да анлајырды ки, о бичарә, Јусифдән нә гәдәр зүлм вә әзиҹҹәтләр чәкир.

Ахыр вахтларда Јусиф бир пис әмәлә дә мүртәкиб олмушду: белә ки, әлинә дүшән пулу ичкиҹә вериб тез-тез мәст олурду.

Јусифин белә вахтларында Гарача гызын күнү даһа да гара олурду.

Бир дәфә Јусиф вә Гарача гыз јол илә кедирдиләр. Бунлар бир дәстә атлы чаван оғланлара раст кәлдиләр. Бу чаванлар шәһәрә тоја кедирдиләр. Онлар Јусифкилә тәклиф етдиләр ки, бир аз чалыб охусунлар. Јусиф разы олду. Гарача гызын охујуб ојнамағы чаванлара чох хош кәлди. Онлар бир-биринин бәһсинә Гарача гызын гавалыны ағ вә гара пул илә долдурдулар.

— Сағ ол, чох јаша, Гарача гыз, — дејә чаванлар атларыны сүрдүләр.

Јусиф севинчәк Гарача гыздан пуллары алыб чибинә төкдү вә деди:

—Кәл, гызым, сән ајы илә о коллугда отур, динчини ал, мән дә кедим о көрүнән кәнддән чөрәк вә сәнин үчүн дә фындыг, кишмиш алым.

Бу сөздән Гарача гыз әсла шад олмады, чүнки билирди ки, ораја ичмәјә кедир. Амма бунунла белә бир сөз демәди.

Онлар јолдан кәнара чыхыб коллуға тәрәф үз гојдулар. Јусиф бир бөјүк кол сечиб ајыны ораја бағлады вә Гарача гыза деди:

—Ағыллы гызым, бурада отур, бу саат кәләчәјәм. Јусиф кетди. Гарача гыз да көлкәдә узанды вә бир аздан сонра ширин јухуја кетди. Ајы бир мүддәт сакит узанды. Сонра дуруб зәнчирини дартмаға башлады. Колун будағы ајынын күчүнә давам етмәјиб гопду. Ајы өзүнү асудә көрүб бир мүддәт коллугда кәзди, сонра үзүнү мешәјә тәрәф тутуб кетди.

Јусиф ики саатдан чох иди ки, кәндә кетмишди. Га-

рача гыз јухудан һәлә ојанмамышды. Ахырда Јусиф сәрхош һалда, о тәрәф-бу тәрәфә јырғалана-јырғалана кәлиб чыхды. Гарача гызы јатмыш көрүб вә ајыны бағладығы јердә тапмајыб, ајағы илә гызы елә бәрк вурду ки, бичарә дик атылды.

—Де көрүм, ајы һаны? Мүртәд гызы мүртәд.

Гарача гызын горхудан дили тутулуб чаваб верә билмәди.

—Һәлә дајан, гој ајыны тапым, сәнин пајыны сонра верәчәјәм.

Јусиф кола диггәтлә бахыб көрдү ки, ајынын бағладығы будаг гопуб вә өзү дә јохдур. Бундан анлады ки, ајыны оғурламамышлар, өзү колу гопарыб мешәјә гачмышдыр.

—Дүш габағыма, ајы мешәјә гачмышдыр, кедәк тапаг.

Гарача гыз титрәјә-титрәјә јола дүшдү. Јусиф јол узуну каһ Гарача гызы сөјүб горхудурду, каһ да өз-өзүнә данышырды. Онлар мешәни хејли доландылар, амма ајыдан бир әсәр көрмәдиләр. Бирдән Гарача гызын гулағына ајынын бағыртысы кәлди.

—Ешидирсәнми; әми, бу тәрәфдән ајынын бағыртысы кәлир.

—Һеч зад ешитмирәм, јалан дејирсән.

—Бах, бах, јенә бағырыр.

Бу дәфә Јусифин өзү дә ешитди:

—Доғру дејирсән, бағыран ајыдыр.

Һәр икиси сәс кәлән тәрәфә үз гојдулар. Анчаг сәс мешәјә дүшдүјүнә көрә ајынын јери јахын көрүндү, амма һәгигәтдә хејли узаг иди. Ахырда кәлиб ајыны тапдылар. Ајы зәнчиријлә ағача долашыб дартыныр вә бағырырды. Јусиф она чатан кими һирсиндән вә ачығындан ајыны азад етмәдән әввәл, әлиндәки ағач илә ону дөјмәјә башлады. Ајынын бағыртысы мешәни башына көтүрмүшдү. Ахырда ајы дартыныб халтаны башындан чыхартды вә илдырым кими өзүнү Јусифин үстүнә атды. Бир дәгигә кечмәди ки, гызмыш ајы саһибини парчалады. Гарача гыз буну көрдүкдә дәһшәтли бир һал илә гачмаға башлады. Анчаг горхудан өзүнү итириб, јол әвәзинә мешәнин ортасына тәрәф гачды. Бир аздан сонра ајы Јусифин мејитини бурахыб, Гарача гызын далынча дүшдү. Буну көрдүкдә заваллы гызын бәдәнинә

титрәтмә дүшдү вә вар күчү илә гачмаға башлады. Кетдикчә ајы Гарача гыза јахынлашырды. Бу һалда Гарача гызын габағына бир учурум дәрә чыхды. Гарача гыз дәрәдән ендикдә ајы өзүнү она чатдырды. Анчаг ајы ениши ашағы гача билмәдијиндән дәрәнин ичинә јумбаланды. Гарача гыз фүрсәт тапыб өзүнү дәрәнин дөшүндәки мағараја салды. Бу мағаранын ағзы енли иди, амма ичәри кетдикчә даралырды. Ајы дәрәнин дибинә кими јумбаланды. Сонра ајаға галхыб, үзүјухары дырмашмаға башлады. Бәллидир ки, ајынын дал ајаглары гыса олдуғу үчүн ениши пис енир, јохушу исә асан дырмаша билир. Ајы ахтарыб мағараны тапараг ичәријә сохулду. Гарача гыз сүрүнә-сүрүнә өзүнү мағаранын дар јеринә јетирди. Ајы исә дар јерә сохула билмәди. Бир аз донгулданыб мағаранын ағзында јатды.

Гарача гыз тәрпәнмәјә дә горхурду. Анчаг онун горхусу наһаг иди, чүнки инди ајынын һирси јатмышды, она дәјмәзди вә бәлкә дә онун орада олмасына шад оларды.

* * *

Ики саатдан артыг иди ки, Гарача гыз мағаранын ичиндә узаныб галмышды. Бичарә гыз ајынын горхусундан өзүнү мағаранын дешијинә елә пәрчим етмишди ки, тәрпәнмәјә дә имканы јох иди. Бир тәрәфдән мағаранын ичиндәки һаванын азлығы, дикәр тәрәфдән дә ајынын ваһимәси јазыг гызы биһушлуг һалына салмышды. Ајы исә фысылдаја-фысылдаја јатмышды. Бирдән ајы ојаныб донгулданмаға башлады. Бу һалда Гарача гызын гулағына чохлу ит сәси кәлди. Ајынын да донгултусу артды. Чох чәкмәди ки, итләр һүрә-һүрә мағаранын ағзыны алдылар анчаг чүр'әт едиб ичәри кирә билмәдиләр. Бир аздан сонра ат үстүндә овчулар гышгыра-гышгыра кәлиб чыхдылар. Бунлар мағаранын ичиндән ајынын нәрилтисини ешидиб, түфәнкләрини һазырладылар вә итләри ичәри гысгыртдылар. Итләрин бир нечәси чүр'әтләниб мағаранын ичәрисинә сохулду. Анчаг чох чәкмәди ки, јенә зинкилдәјә-зинкилдәјә кери гајытдылар. Онлардан бири-икиси јараланмышды. Бу һалда овчулар бајырдан:

—Ахтар бас, Халлы бас, Күмүш бас,—дејә гысгыртдылар. Итләр чүр'әтләниб јенә өзләрини ичәри сохдулар вә ајы илә туташтылар. Ајы бир мүддәт онлар илә бо-

ғушандан сонра мағарадан сычрајыб чыхды. Бу һалда үч күллә бирдән онун үзәринә ачылды. Бунларын зәрбиндән бичарә ајы боғанагдан јыхылан ағач кими, јерә сәрилди. Овчуларын бири:

—Афәрин мәним күлләм.

—Хејр, Һүсејнгулу аға, сәһв едирсән, ајыны өлдүрән мәним күлләмдир.

—Бағышла, Сәлим бәј, мән ајыны башындан атмышам, јәгин ки, ону јыхан мәним күлләмдир.

—Сәбир един, әзизләрим. Бу саат мә'лум олар,—буну дејиб, әввәлки адам атдан дүшдү вә нөкәрләрин көмәјилә ајынын чәмдәјини о јан-бу јана чевириб диггәтлә бахмаға башлады:

—Әзизләрим, һеч бәһс етмәјин, үчүмүзүн дә күлләси ајыја дәјмишдир. Сонра үзүнү нөкәрләринә тәрәф тутуб деди:

—Чәлд ајынын дәрисини соjун, Рәһим бәј, сәнә демәдимми ки, ајысыз бу овдан гајытмајачағам. Елә өз мешәни тә'риф едиб мәни мәсхәрә едирдин ки, сизин мешәниздә довшан да тапылмаз. Бәс бу нәдир?

Бу һалда Рәһим бәј ајыја диггәт илә бахыб деди:

— Јенә дә, Һүсејнгулу аға, өз фикримдә мөһкәм дурмушам. Бу ајы мешә ајысы дејил. Әлдә бәсләнмиш ајыдыр.

—Елә иш ола билмәз. Ону һарадан билдин?

—Будур, бах, ајынын бојун түкләрини зәнчир апармышдыр. Сәлим бәј, доғруму дејирәм?

Сәлим бәј бахыб, Рәһим бәјин сөзүнү тәсдиг етди. Бундан сонра бәјләр гаггылты илә күлмәјә башладылар. Һүсејнгулу аға әввәл достларынын сөзүнү зарафат һесаб етди, амма сонра өзү дә диггәт илә бахдыгда шәккә дүшдү. Бу һалда ов тулаларына гошулмуш Гара көпәк мағараја кирди, бунун далынча башга итләр дә кетдиләр вә јенә ичәридә һүрүшмә башланды. Буну көрдүкдә Һүсејнгулу аға деди:

—Дејәсән, мағарада јенә ајы вар.

Бәјләр түфәнкләрини һазырлајыб мағаранын ағзыны кәсдиләр. Бу заман гара көпәк Гарача гызын ајағындан тутуб итләрин арасындан сүрүјә-сүрүјә мағарадан бајыра чыхартды. Бәјләр буну көрдүкдә тәәччүб едиб һејрәтдә галдылар. Гара көпәк Гарача гызы бурахды, амма о, һәрәкәтсиз галыб ајаға галхмады. Бәјләр Гарача гызын үстүнү алдылар. О, зәиф бир һал илә

көзләрини ачды; лакин һарада олдуғуну анламады. Һүсејнгулу аға ондан сорушду:

—Гыз, сән кимсән? Бу мағарада нә гајырырдын?

Гарача гыз чаваб вермәди. Рәһим бәј деди:

— Һүсејнгулу аға, көрмүрсәнми ки, гыз һәлә лазымынча өзүнә көлмәмишдир. Нә суал едирсән. Мән әһвалаты онсуз да анлајырам. Гызын сифәтиндән вә либасындан гарачы гызы олдуғуну дујмусанмы? Бу ов етдијимиз ајы да әлдә бәсләнмиш гарачы ајысыдыр. Анчаг саһиби һарада галмыш, бурасы мәним үчүн ашкар дејилдир.

Сәлим бәј гыза диггәтлә бахыб деди:

—Һә, бу гызы мән көрмүшәм. Мәшһур охуjан вә ојнајан Гарача гыздыр, саһиби дә гарачы Јусифдир. Үч ај бундан габаг она нә гәдәр пул вә хәләт вә'д етдимсә дә, бу гызы мәнә сатмады, инди јахшы әлимә дүшүбдүр. Сиз өләсиниз күндә гонаглыг едиб, сизә бөјүк кеф верәчәјәм.

Һүсејнгулу аға буну ешитдикдә деди:

—Демәк, о кефи мән верә билмәрәм? Әслинә бахсан гыз мәнә чатар, чүнки мәним көпәјим тапмышдыр.

Бәјләрин арасында бәһс дүшдү. Сәлим бәј деди:

—Һүсејнгулу аға, өзүн јахшы билирсән ки, арвадын Пәричаһан ханым гарачы гызыны евинә гојмаз, нә үчүн бәһс едирсән?

—Нә үчүн гојмур? Ев саһиби одур, јохса мән? Бундан әлавә гызы Пири кишијә верәчәјәм ки, о сахласын.

Бәјләр буна разы олдулар. Һүсејнгулу аға гызы нөкәрләринә тапшырды. Бәјләр јенә ов етмәјә башладылар, лакин дөрд саата гәдәр мешәни доланыб бир түлкү вә үч довшандан башга әлләринә бир ов кечирә билмәдиләр. Она көрә ову тәрк едиб јола дүшдүләр.

Гарача гыз өзүнә көлиб јол узуну башына көлән әһвалаты ала-јарымчыг нағыл етди. Һүсејнгулу аға онун атасыз јетим олдуғуну ешидиб деди:

—Чох көзәл олду, инди һеч кәс гызы мәндән ала билмәз.

* * *

Ахшам вахты Һүсејнгулу аға өз достлары Рәһим бәј вә Сәлим бәј илә бәрабәр евләринә көлдиләр. Итләрин һүрмәји, овчуларын сәсләри, нөкәр вә мећтәрләрин гыш-

гырығы бир-биринә гарышмышды. Ағча ханым бу сәскүјә мүрәббијәсиндән изинсиз бајыра чыхды. Кәнарда дурмуш Гарача гызы көрүб она јахынлашды. Гарача гыз вә Ағча ханым нәзәрләрини бир-биринә салыб бир мүддәт диггәтлә бахышдылар. Бу ики ушағын арасында бөјүк фәрг варды: Биринин ата-анасы бәјзадә, о бирининки исә јохсул иди. Бири зәиф, зәриф, һәр бир ишдә өзкәјә мөһтаҹ олдуғу һалда, о бири полад кими сағлам бәдәнли, аз јашында чох көрмүш, өз зәһмәтилә мәишәт едән бир ушаг иди. Биринин бахышы санки өзкәләри көмәјә, о биринин нәзәри исә һамыны говғаја чағырырды.

Ағча ханым зәриф әлини Гарача гыза узатды, о да кобуд бармаглары илә онун әлини сыхды. Ағча ханым бу сыхмаға давам етмәјиб гышгырды, сонра күлдү:

Бир аз чәкмәди ки, ширин сөһбәтә башладылар. Бу вахт Һүсејнгулу аға Гарача гызы унудуб отагда бәјләр илә ов бәһсинә киришмишди. Ағча ханым илә Гарача гызын сөһбәти чох чәкмәди. Пәричаһан ханым отағындан һәјәтә енди вә гызыны Гарача гыз илә сөһбәт едән көрүб бәрк ачыгланды вә мүрәббијәсини чағырыб деди:

—Нә үчүн өз вәзифәнизи унудурсунуз, ханым? Бахын тәрбијә вердијиниз гыз киминлә достлуг етмишдир. Отағына апарын. Бу кечә шамсыз галачагдыр.

Мүрәббијә, көзү јашлы Ағча ханымын әлиндән тутуб отағына апарды. Гарача гыза да Пәричаһан ханым—далымча кәл, гарачы гызы,—дејиб Һүсејнгулу ағанын отағына апарды вә ришхәнд илә деди:

—Бу шаһзадә гызыны һарадан тапыб кәтирмисән. Гызын илә таныш олуб, чох ширин сөһбәт едирдиләр.

Һүсејнгулу аға әһвалаты она нағыл едиб деди:

—Пәричаһан, гызына јазығын кәлсин, көр јолдашсызлыг ону нә һала салмышдыр. Гој бу гыз илә ојнасын, атлансын, гол-ганады ачылсын, бәдәни бәркисин, кефи ачылсын. Бу гыз гарачы гызы дејилдир вә олса да нә ејби вардыр. Ханымын јанында гараваш олмазмы?! Мүрәббијәси јанында олачагдыр. Бир пис иш едәрләрсә тәрбијә едиб гојмаз.

Бу сөзләр Пәричаһан ханыма әсла тә'сир етмәди.

—Сән мәнә сөз вермишдин ки, тәрбијә мәсәләсинә гарышмајачагсан. Инди нә үчүн сөзүнә давам етмирсән? Бу гыз бурадан кедәсидир, артыг сөз лазым дејил.

—Хејр, бу гыз бурада галасыдыр,—дејә Һүсејнгулу сәсини учалтды.

—Сәнә дејирәм, бу гыз бу саат бурадан кедәсидир. Јохса, мән бурада галмарам,—дејә Пәричаһан ханым гәзәбләнди.

Сәлим бәј фүрсәти фөвтә вермәјиб деди:

—Онда верин мән апарым.

Һүсејнгулу аға деди:

—Сәлим бәј, һеч вахт разы олмарам. Нечә ки, сизә демишәм, елә дә едәчәјәм. Гарача гыз бағбаным Пири бабанын јанында олачагдыр.

Пәричаһан ханым деди:

—Бу шәртә мән дә разыјам. Анчаг Ағча ханымла билмәррә әлагәси олмајачагдыр, чүнки ондан пис хасијјәт көтүрәр.

Бу шәртлә апарыб Гарача гызы Пири кишијә тапшырдылар.

Пири кишинин дахмасы ағалығын бөјүк мејвә бағынын ичиндә иди.

Пири киши јетмиш јашында, јумшаг тәбиәтли бир гоча иди. Һеч бир кәси јох иди, өзү дә Һүсејнгулу ағанын рәиијјәти олуб, онун атасы заманындан бу баға бағбанлыг едирди. Пири киши һәмишә бағда өмүр сүрүб, иши дүшмәсә ағалыг гапысына кәлмәзди.

Хидмәтчиләр Һүсејнгулу ағадан горхуб һүзурунда титрәјирдиләр. Лакин Пири киши кимсәдән горхмазды вә бачардығы гәдәр гуллугчулары ағаларын зүлмүндән мүһафизә едәрди. Она көрә ону башга нөкәрләр севәрди. Гарача гызын сахланмаг үчүн Пири кишијә верилмәси ону чох шад етди. Өз комасында Гарача гыз үчүн јер һазырлады; ону једириб рәһат етди. Гарача гыз јатағына кириб бир мүддәт јата билмәди. Сонра Пири кишидән сорушду:

—Баба, о ханым, гызыны нә үчүн мәнимлә ојнамаға вә сөһбәт етмәјә гојмур?

—Гызым, онлар бәјдирләр, биз рәиијјәт, онлар ағадырлар, биз нөкәр. Бизимлә онларын нә јолдашлығы. Гызым, сән Ағча ханымы јаддан чыхар. О сәнә јолдаш дејилдир.

Гарача гыз бу сөзләрлә сакит олмајыб дүшүнүрдү:

—Мән Ағча ханыма нә етдим ки, анасынын мәнә ачығы тутду. Бу кечә она јемәк вермәјәчәкләр. Јазыг ач

галачагдыр. Анам сағ оланда мәни дә наһарсыз гојарды, анчаг мән надинчлик едәрдим. Бу һеч зад етмәмишди.

Гарача гыз фикрини бир јерә чыхармамыш јухуја кетди. О кечәси һәмин фикирләр Ағча ханымы да сакит етмирди. Нә анасынын, нә мүрәббијәсинин нәсиһәтини анламырды.

—Нә сәбәбә мән о гызла ојнајыб данышса билмәрәм. Мән бәј гызы оланда нә олар. Мәни нә үчүн шамсыз гојдулар. Гарача гыз чох тәәччүблү шејләр данышырды. О дејирди ки, сәнә гавал чалмаг, ојнамаг өјрәдәчәјәм. Аһ, нә үчүн анам мәни гојмады ки, онунла чохлуча данышам.

Ағча ханым јорғаны башына чәкиб кизлинчә ағламаға башлады вә бир аздан сонра јухуја кетди.

* * *

Пири киши һәлә ушаглыгдан күн чыхмамыш јухудан дурмағы адәт етмишди. Инди дә тездән галхыб очағы галады, өзү кими өмрү кечмиш, һисдән гаралмыш чајданы су илә долдуруб очаға гојду вә дахмадан чыхды ки, бағы долансын.

Пири киши бу бәсләдији бағы чох севирди. Бурадакы ағачларын чохуну өзү өз әли илә әкиб-бечәрмишди. Сәтрафда битән бир мејвә ағачы јох иди ки, бағда олмасын. Һүсејнгулу ағанын бу бағы мүлкәдарлар арасында хејли шөһрәт газанмышды. Һүсејнгулу ағаја гонаг кәләндә, о өз гонагларыны бағына тамаша етмәјә апарарды.

Бағы оғрудан горумаға Пири кишинин бирчә көмәкчиси варды. О да Гарача гызы мағарадан чыхаран Гара көпәк иди. Гара көпәк чох һејбәтли вә һүнәрли бир ит иди. Онун горхусундан һеч кәс баға долана билмәзди. Бу көпәкдә бир гәрибә һал варды. Һәр кәс ки, Пири кишијә дүшмән иди, көпәк ону севмәјиб, јахына гојмазды. Пири киши бир јени шәхс илә таныш оланда. Гара көпәк о адама гујруг булајыб јахынлашсајды, Пири киши ону өзүнә дост һесаб едәрди. Әксинә, о адама дишләрини ағардыб мырылдасајды, ону өзүнә дүшмән биләрди. Гара көпәјин бу һиссини Пири киши дәфәләрлә имтаһан етдији үчүн белә дејәрди:

—Дост-дүшмәними Гара көпәклә таныјырам.

Пири киши Гара көпәји һеч вахт зәнчирләмирди. Кечә вә күндүз Гара көпәк асудә иди. Бунунла белә Гара

көпәк бағдан кәнара чыхмазды. Анчаг бә'зи вахт Һүсејнгулу аға ова кетдикдә о да һәвәсләниб ов тулаларына гошуларды; бу вахт ону кери гајтармаг үчүн Пири киши өзү кәләјди, јохса кимсәјә гулаг асмазды.

Пири киши комадан чыхдыгда гапыны ачыг гојмушду. Бу һалда Гара көпәк ичәри кириб евдә бир адамы јатмыш көрдү. Гулагларыны шәкләјиб һејбәтли бир һаләт илә она тәрәф јөнәлди. Сонра Гарача гызы таныјыб гујруғуну булады вә ирәли кәлиб јанында узанды. Әлини јаламаға башлады. Бу вахт Гарача гыз көзләрини ачды вә һәлә јухулу олдуғу үчүн Гара көпәји танымајыб гышгырды. Бунун сәсинә Пири киши чәлд ичәри кириб деди:

—Гызым, нә үчүн гышгырдын? Кимдән горхдун?

—Баба, бурада ајы вар.

— Јох, гызым, Гара көпәкдир, горхма, бурада ајынын нә иши вар? — Сонра Гара көпәјә: — Чәкил, — дејиб ону бајыра говлады.

—Јат, гызым, һәлә тездир.

— Јох, баба, даһа јухум кәлмир, мән һәмишә тез дурурам.

— Чох јахшы едирсән, гызым, адам кәрәк сәһәр тездән дура ки, бәдәни сағлам ола.

Гарача гыз палтарыны кејиб деди:

—Баба, әл-үзүмү һарада јујум?

— Будур, дахмамызын јанындан су ахыр, кет орада ју.

Гарача гыз үзүнү јумаға кетди. Пири киши дә сүфрәни салыб пендир, чөрәк вә јағ гојду, сонра чајдандан ики финчан чај төкүб сүфрәјә гојду. Бу вахт Гарача гыз үзүнү јујуб ичәри кирди.

— Ал, гызым, үзүнү сил, отур чај ичәк.

Пири киши Гарача гыза дәсмал верди. Гарача гыз да әл-үзүнү гурудуб, сүфрәјә отурду, һәр икиси јејиб-ичмәјә мәшғул олдулар.

Чајдан сонра Пири киши Гарача гыза деди:

—Дур, гызым, күн гызмамыш һәм бағымызы кәзәк, һәм дә ағалар үчүн мејвә дәрәк.

Пири киши өзү бир сәбәт көтүрдү вә Гарача гыза да бир чәвәрән верди. Евдән бајыра чыхдыгда Гара көпәк дә онлара гарышды. О, гујруғуну булаја-булаја Гарача гыза јанашды. Гарача гыз онун башыны сығаллајыб чәвәрәни онун бојнундан асды. Гара көпәк башыны булајыб чәвәрәни јерә салды. Гарача гыз көтүрүб јенә бој-

нуна кечирди. Гара көпәк бу дәфә дә башыны әјиб чәвәрәни јерә салды. Пири киши деди:

—Гызым, зәһмәт чәкмә, Гара көпәк азадәлијә өјрәнмишдир, о, тә'лимә јатмаз.

—Јох, баба, јатар, бир көр ону нечә өјрәдәчәјәм.

Буну дејиб Гарача гыз Гара көпәјин габағында чөмәлди вә онун көзләринә бахаркән деди:

—Гарача көпәјим, ағыллы көпәјим, чәвәрәни көтүр. Гара көпәк чәвәрәни јерә салмајыб Гарача гызын үзүнә баха-баха јанынча кетди. О да севинчәк деди:

— Афәрин, Гарача көпәјим! Баба, көрдүнмү?

—Көрүрәм, гызым вә чох да тәәччүб едирәм. Гара көпәк индијә гәдәр мәндән башгасынын әмринә табе олмамышды. Инди исә һәтта чәвәрәни дә апарыр.

—Һәлә бу нәдир ки, баба, көр она нәләр өјрәдәчәјәм. Мән гарачы дәстәсиндә олан заман ајыны, мејмуну вә гејри һејванлары өјрәдәндә көрмүшәм, анчаг, баба, һејваны әзизләјә-әзизләјә өјрәтмәлидир, јохса дөјмәк илә бир шеј олмаз. Амма горхутмағын ејби јохдур. Бах, Јусиф ајыны дөјдү, о да ону парчалады.

Пири киши Гарача гызын әһвалатыны балача ешитмишди.

Инди исә Гарача гызын ким олдуғуну, бу вахта гәдәр нечә јашадығыны она әтрафлы нағыл етдирди. Гарача гызын үрәк јандырычы фачиәсиндән рәһмдил Пири киши хејли гәмкин олду вә үрәјиндә бу јетим ушаға мәһәббәти артды.

Сәһәрин саф вә көзәл һавасы, колларын вә мејвәләрин әтри, гушларын нәғмәләри инсана зөвг-сәфа верирди. Белә тәбиәт ичиндә јашамыш Пири кишијә баханда адам онун јетмиш јашында олдуғуна инанмырды.

Онлар кәлиб алмалыға чатдылар. Гырмызы, әтирли алмалары көрдүкдә, Гарача гызын көзләри парлады.

—Баба, нә көзәл алмалардыр.

—Гызым, бағымызда һәр чүр мејвә вар, дәриб јемәји гадаған етмирәм, анчаг ач гарына јеməјәсән, јохса азарларсан. Инди сән ағача чых, алмалары дәр, мән дә сәбәтә јығым.

Гарача гыз тез ағача дырмашды, алмалары дәриб јерә төкмәјә башлады. Ағзыны да бикар гојмурду. Бир аздан сонра Пири баба деди:

— Гызым, даһа бәсдир, дүш кедәк, бир гәдәр армуд, үзүм вә һулу јығаг.

Гарача гыз дүшдү. Алмалардан чәвәрәнинә гојуб, јенә Гара көпәјин бојнуна асды. Армудлуға кедәркән бирдән Гара көпәк чәвәрәни јерә атыб илдырым кими көтүрүлдү. Гарача гыз төкүлмүш алмалары јығаркән бахыб көрдү ки, бир балача пишик гачыр, Гара көпәк дә истәјир ону тутсун. Буну көрчәк Гарача гыз чәлд галхыб јүјүрә-јүјүрә Гара көпәји кери чағырды. Лакин нә гәдәр гышгырдыса о, пишикдән әл чәкмәди. Гара көпәк аз галмышды ки, ону тутсун пишик чәлд армуд ағачына дырмашыб өзүнү гызмыш көпәкдән хилас едә билди. Гарача гыз бу ишдән хејли шад олуб, әлләрини бир-биринә вура-вура гаггылты илә күлмәјә башлады.

—Дызз, Гара көпәк, дызз, нечәсән, тута билдинми,— дејә Гара көпәјә јаныг верди.

Гара көпәк исә иши белә көрдүкдә ағачын дибиндә елә һәшир етмәјә башлады ки, санки бу саат пишији сәси илә горхудуб јерә салачагды. Јазыг пишик һәрчәнди һүндүрдә иди вә әл чатан јердә дејилди, лакин бунунла белә титрәјә-титрәјә көзләрини Гара көпәкдән чәкә билмирди. Гарача гыз өзүнү ағача јетириб дырмашмаға башлады. Пишик ону көрүб отурдуғу будагдан јухары чыхмады. Гарача гыз она јахынлашыб көрдү ки, халлыча көзәл бир пишик баласыдыр. Пири киши дә Гарача гызын алмаларыны чәвәрәнә долдуруб армуд ағачынын дибинә кәлди. Бу һалда Гара көпәк бир гәдәр сакит олмушду. Амма јенә дә көзләри ағачда иди.

—Баба, бах, нә көзәл пишик баласыдыр, буну апарыб евимиздә сахлајачағам.

—Чох јахшы, гызым, апар. Инди о армудлары да дәр, сонра дүш.

Гарача гыз армудлары дәриб, пишији гучағына алараг јерә дүшдү. Гара көпәк әввәл бир гәдәр өзүнү раһатсыз сахлады, сонра Гарача гызын сә'јилә билмәррә сакит олду вә ахырда пишијә дә дәјмәјиб онунла достлуг бинасыны гојду. Мејвәләр һазыр олдугда Пири баба деди:

—Инди бунлары ағалыға апармаг лазымдыр. Гапыја кими көмәк ет, сонра мән өзүм апарарам.

—Баба, мәкәр мән ағалыға кедә билмәрәм?

—Јох, гызым, кетсән Пәричаһан ханыма хош кәлмәз, елә биләр ки, онун әмриндән чыхырыг.

Гарача гыз Пири кишини бағын гапысына кими өтүрүб өз хал-хал пишијини гучағына алды, бағы кәзмәјә

башлады. Чәпәрин гырағы илә кедәркән, Гарача гыз көрдү ки, Ағча ханым да мүрәббијәси илә скамјанын үстүндә отуруб китаб охујур. Көрүнүрдү ки, Ағча ханым китабы фикирлә охумур вә охудуғуну да севмирди. Бу һалда бир көзәл кәпәнәк кәлиб Ағча ханым отурдуғу скамјанын үстүнә гонду. Ағча ханым кизлинчә кәпәнәји тутмаг истәдисә дә лакин тута билмәди. Буну мүрәббијә көрүб чох ачығы тутду вә һирсли Ағча ханымын әлиндән тутуб евә апарды.

Гарача гыз бир мүддәт дајанды ки, көрсүн Ағча ханым јенә бағчаја чыхачагмы. Бир аздан сонра мүрәббијә јалнызча кәлиб скамјанын үстүндә әјләшди вә китаб охумаға мәшғул олду. Гарача гыз дујду ки, о, Ағча ханымы евә салыб дустаг етди. Бу ишдән рәһмдил Гарача гызын нә гәдәр Ағча ханыма үрәји јаныб јазығы кәлдисә, бир о гәдәр дә мүрәббијәјә дүшмәнчилији артды.

Ағалыг еви тәзә гајда илә тикилмиш ики мәртәбә кен-бол бир имарәт иди. Бундан башга евин баш тәрәфиндән үч балача отагдан ибарәт бир гәдим тикили дә варды. Бу һүсејнгулу ағанын бабасындан галма көһнә бир имарәт иди. Бу евин пәнчәрәләри хырда вә рәнкбәрәнк шүшәләрдән ибарәт иди. Бу евләрдә һеч кәс олмурду. Һәмишә ики отағын ағзы бағлы оларды. Орада һүсејнгулу ағанын бабасындан галма әнтиг шејләри сахланырды. Анчаг үчүнчү отаг гәдим јараглар вә зинәтли шејләрлә бәзәниб һүсејнгулу аға үчүн ачыг сахланырды. Бурада һүсејнгулу аға наһардан сонра узаныб бир аз раһатлыг едәрди. Бу отағын бирчә дәнә пәнчәрәси варды, о да гејри пәнчәрәләр кими јана ачылмајыб, јухары чәкилирди. Онун хырдача вә рәнкбәрәнк шүшәләри ичәријә бир о гәдәр ишыг бурахмазды, она көрә дә отағын ичи гаранлыг иди. Бу отаг ағалыгда «Баба отағы» ады илә мәшһур иди. Ахыр вахтларда Ағча ханым мүгәссир олдугда, ону тәнбеһ үчүн бу отаға салырдылар.

Гарача гыз чәпәр узуну кәлиб, евин башына чатдыгда көзләри нағыл етдијимиз Баба отағына саташды. Пәнчәрәнин абы, јашыл, гырмызы, сары вә гејри рәнкли шүшәләри Гарача гызын диггәтини чәлб етди. Чәпәр һүндүр олдуғундан Гарача гыз бу отағы јахшы көрә билмирди, она көрә дә бир ағача чыхды ки, орадан бахсын. Буну Ағча ханым ичәридән көрдү. Бармағы илә шүшәни дөјдү ки, өзүнүн орада олдуғуну Гарача гыза

билдирсин; бирдән шүшә чинкилти илә сыныб јерә төкүлдү. Бундан һәр икиси горхуја дүшдү. Гарача гыз ағачдан јерә дүшмәдисә дә, јарпагларын галын јериндә өзүнү кизләтди. Бир аздан сонра Ағча ханым сынан шүшәнин јериндән бахыб јавашчадан Гарача гызы чағырды. О да өзүнү она көстәриб деди:

—Ағча ханым, сәни орада мүрәббијәнми дустаг елә-миш?

—Бәли, ону сән һарадан билдин?

—Мән бајаг чәпәрин арасындан күллү бағчаја бахырдым, сән дә китаб охујурдун. Истәјирдин кәпәнәји тутасан, мүрәббијәнин сәнә ачығы тутду, дустаг етди.

—Доғру дејирсән, анамын вә мүрәббијәм Марија Ивановнанын ачығы тутанда, мәни бураја салырлар. Аһ, сән нә хошбәхт ушагсан. Мәним кими дустаг олмајыб, өзүн үчүн бағда азад кәзирсән.

—Сән дә һәмишә дустаг олмурсан ки, гејри вахтларда мәним кими кәзирсән.

—Јох, мәни һеч кәс илә ојнамаға гојмурлар, кәзәндә һәмишә Марија Ивановна јанымда олур. Мән онунла кәзмәји севмирәм.

Гарача гыз деди:

—Нә етмәли, сәни мәнимлә ојнамаға гојмурлар.

—О гучағындакы нәдир,—дејә Ағча ханым сорушду.

Гарача гыз халлы пишији она көстәриб деди:

—Бу пишик баласыны бу сабаһ бағдан тапмышам.

—Аһ, нә көзәл пишикдир,—дејә Ағча ханым көксүнү өтүрдү.

—Истәјирсән, сәнә бағышлајым.

—Чох јахшы, кәтир бу дешикдән вер.

—Ораја нә төвр кәлим, гапыдан кәлсәм мәни көрәрләр вә гојмазлар.

—Көр чәпәрдән кечә биләрсәнми?

—Јахшы, көрүм кечә биләрәмми,—дејә Гарача гыз ағачдан дүшүб чәпәрдән кечмәјә јол ахтармаға башлады. Кәзәркән чәпәрин алтындан су архынын јолуну көрдү, бу дешикдән Гарача гыз хејли чәтинликлә евин дал һәјәтинә чыхды. Сонра кизлинчә кәлиб пәнчәрәнин габағына чыхды. Ағча ханым севинә-севинә деди:

—Һарадан кечдин?

—Су архынын дешијиндән. Ал, көр нә јахшы пишикдир.

Аѓча ханым пишији алыб бағрына басды. Гарача гыз дешикдән ичəри бахыб деди:

—Нə көзəл отагдыр, нə чох јараг асылмышдыр.

Аѓча ханым деди:

—Мəн бураны севмирəм, өзүм дə горхурам. Пəнчəрəни ача билсəјдим, сəн дə кəлəрдин, бурада сөhбəт едəрдик. Анчаг ону јухары галдырмаг лазымдыр. Мəним дə күчүм чатмыр. Гој көрүм, Марија Ивановна гапыны далдан бағламыш, ја јох. Буну дејиб Аѓча гапыны чəкди, гапы ачылды.

— Ah, нə јахшы олду, тез ол кəл.

Гарача гыз этрафына баха-баха чəлд ичəри кирди. Һəр икиси севинəрəк бир-бирини гучаглады. Сонра да ширин сөhбəт етмəјə башладылар.

Бу вахт Марија Ивановнанын охудуғу китаб хејли мараглы олдуғундан башы гарышыб. Аѓча ханымы бир саат əвəзинə ики саат дустаг етдијиндən хəбəри јох иди. Лакин бу унудулмаға Аѓча ханым чох шад иди. О, Гарача гызы вахтында гачырмаг үчүн тез-тез гапыја чыхыб бахырды ки, көрсүн мүрəббијəси кəлирми. Бир дəфə дə чыханда анасыны јанында hазыр көрдү. Бу иттифагдан Аѓча ханымын рəнки гачыб бəдəнинə титрəтмə дүшдү. Өзүнү елə итирмишди ки, анасынын суалына чаваб верə билмирди. Пəричаhан ханым Баба отағыны ачыг көрүб фикир етди ки, Һүсејнгулу аға ичəридə олар, бу гəсд илə ораја кирмək истəдикдə Аѓча ханым лап өзүнү итириб, онун габағыны кəсди:

—Ана, бураја кирмə, кирмə,—дејə өзү дə аѓламаға башлады.

Пəричаhан ханым тəəччүбдə икən Марија Ивановна кəлиб чыхды вə ондан гызынын дустаг олмағыны билди. Пəричаhан ханым, мүрəббијə вə онларын архасынча Аѓча ханым отаға кирдиләр. Пəричаhан ханым пишији көрүб сорушду:

—Бундан өтрүмү горхдун? Нə көзəл пишикдир, буну сахламаға сəнə изин верирəм.

Аѓча ханым Гарача гызы ичəридə көрмəјиб бир гədəр үрəкләнди, Гарача гыз исə диванын алтына кириб кизләнмишди. Һəр үчү отагдан чыхыб гапыны бағладылар вə наһар јемəјинə кетдиләр. Гарача гыз гапысы бағлы евдə галды.

Ханымлар кедəндən сонра Гарача гыз чəлд диванын алтындан чыхыб гапыја тəрəф јүјүрдү ки, бир кəс кəлмəмиш бурадан кетсин. Лакин гапыны далдан чəфтəләнмиш көрүб мə'јус галды. Сонра пəнчəрəни чəкмək фикринə дүшдү, амма нə гədəр чалышдыса, бир шеј бачармады, чүнки пəнчəрəнин јухарыдан ики назик дəмир мил илə бағлы олдуғуну анламајыб, анчаг вар күчү илə јухары галдырырды. Хејли чалышдыгдан сонра Гарача гыз үмидсиз диванын үстүнə отурду. О, хејли тəшвишдə иди, чүнки билирди ки, бу сиррин үстү ачылса Пəричаhан ханым ону бурадан говуб, гызына да бөјүк тənбеh едəчəкдир. Бир аз отурандан сонра Гарача гыз јенə пəнчəрəни чəкмək фикринə дүшдү. Бу сəфəр диггəт јетирдикдə, нəзəри дəмир милләрə саташды, дəрhал галхыб онлары чыхартды вə сонра пəнчəрəни чəкмəјə башлады. Пəнчəрə həрчəнд ағыр иди, амма Гарача гыз да гүввəтли иди. О, пəнчəрəни галдырыб алтындан чəфтə илə бənд елəди. Сонра пəнчəрədən чыхыб гапыны ачды. Пəнчəрəни салды, бајыра чыхыб гапыны бағлады, кəлдији дешикдən баға кириб комаларына кетди.

Бу вахт Аѓча ханым Гарача гыз барəсиндə артыг дəрəчədə изтирабда иди. Боғазындан əсла чөрək кетмирди, фикри мүдам Гарача гызын јанында иди. Һəтта гəсдən шорбаны сүфрəјə төкдү ки, бəлкə ону тənбеh едиб јенə Баба отағына салалар, лакин бу hијлə ону мурадына чатдырмады; чүнки Пəричаhан ханым гызынын рəнки гачдығыны көрүб тəшвишə дүшдү:

—Горхма, гызым, ејби јохдур, хөрəји сүфрəјə гəсдən дағытмадын ки, өзү төкүлдү. Јохса, гызым, азарламысан?

Буну дејиб Пəричаhан ханым əлини гызынын алнына гојду:

—Доғрудан да гыздырман вар. Бир аз шорба ич, сонра јатачагсан. Даһа бу күн hеч јерə чыхмајачагсан.

Бу əһвалатдан Аѓча ханым даһа да артыг тəшвишə дүшүб деди:

— Јох, ана, мəн азарлы дејиләм. Мəни јатачаг отағына көндəрмə.

Һүсејнгулу аға үзүнү арвадына тəрəф тутуб деди:

— Инди сапсаг гызы азарлы едəчəксən.

—Ричa едирəм, мəним тəрбијə вермəјимə гарышмајасан.

—Нə үчүн, мəн ата дејиләм?

— Атасан, анчаг надансан. Надан атадан гыз нə тəрбијə көтүрə биләр?

Һүсејнгулу аға чәлд јериндән галхыб ачыглы-ачыглы јумруғуну масаја елә бәрк вурду ки, бошгаблар бир-бириnә дәјди:

—Сусl Тезликлә сәнә көстәрәрәм ки, бу евин саһиби мәнәм... — Буну дејиб Һүсејнгулу аға габағындакы бошгабы көтүрүб јерә чахды вә һирсли, јемәк отағындан чыхды.

—Кет, пијан солдат,—дејә Пәричаһан ханым бағырды.

Бу һадисәдән јазыг Ағча ханым титрәјәрәк көз јашы төкмәјә башлады. Пәричаһан ханым мүрәббијәјә деди:

—Бу гызы отағына апар, сојундуруб раһат ет. Сонра кејин, бә'зи шејләр алмаг үчүн шәһәрә кедәчәјик.

Дајә Ағча ханымла кетдиләр. Пәричаһан ханым да өз отағына кетди.

Бир аздан сонра Пәричаһан ханым мүрәббијә илә фајтона миниб јола дүшдү.

Анасы кедәндән сонра Ағча ханым бир мүддәт отагда галыб пәнчәрәдән бахды. Орадан дәмирјол стансијасы көрүнүрдү. Вағзал Һүсејнгулу ағанын мүлкүндә тикилмишди. Һәрдәнбир Ағча ханым өз мүрәббијәси илә ораја кәзмәјә кедәрди.

Бирдән вагон фит верди.

—Һә, анамкил кетди. Бир дә ахшам чағы кәләчәкләр, инди кедим Гарача гызы дустагдан хилас едим.— Буну дејиб, Ағча ханым чәлд кејинди вә чыхыб Баба отағына тәрәф кетди. Ораја јетишдикдә көрдү ки, отағын гапысы чәфтәсиздир. Јавашча гапыны ачыб ичәри кирди. Көрдү ки, атасы диванын үстүндә узаныб сығара чәкир вә ондан башга да ичәридә кимсә јохдур. Бу иттифагә Ағча ханым һәм шад олду вә һәм дә тәәччүб етди. Бу вахт атасы ону көрдү.

— Һә, гызым, дустаглыгдан гачмысан. Чох да јахшы етмисән. О дәли ананын сөзләринә гулаг асма, кәл бир аз ата-бала сөһбәт едәк.

Ағча ханым атасынын белә меһрибан рәфтарындан истифадә едәрәк, онун гучағына атылды. Сонра башыны әјиб диванын алтына бахды вә Гарача гызы орада көрмәјиб мат галды. Һүсејнгулу аға сорушду:

—Гызым, нә үчүн мат галмысан? Сөһбәт елә көрәк нә вар, нә јох.

Ағча ханым сорушду:

—Ата, сән чохданмы бурадасан?

—Наһардан сонра кәлдим, гызым.

—Сән кәләндә гапы ачыг идими?

—Јох, мән өзүм ачдым.

—Ичәридә ким варды?

—Ичәридә, бах, бу халлы пишик варды,—буну дејәдејә Һүсејнгулу аға дал тәрәфиндә гыврылыб јатмыш пишији она көстәрди.—Гызым, бундан өтрүмү сорушдун?

Ағча ханым пишији алыб деди:

—Јох, ата, бундан өтрү сорушмурам.

—Бәс кимдән өтрү сорушурсан?

Ағча ханым чаваб вермәјиб фикрә кетди.

—Гызым, нә үчүн фикрә кетдин? Ушаг атасындан сөз кизләтмәз.

Ағча ханым билирди ки, атасы арвадынын ачығына Гарача гызла ојнамаға она изин верәр. Она көрә сирри ачмаг истәди. Атасынын бојнуну гучаглајыб деди:

—Ата, анама демәзсән ки, сөјләјим.

—Демәрәм, гызым, сөјлә.

Ағча ханым әһвалаты она сөјләјиб сорушду:

—Ата, бәс Гарача гыз бурадан нечә чыхмышдыр.

—Инди мәним Пири киши илә ишим вар. Сән дә мәнимлә кедәрсән, орада Гарача гыз илә ојнајарсан вә һәм дә онун бурадан нечә чыхмасыны өзүндән сорушарсан.

—Буну дејән Һүсејнгулу аға диванын үстүндән галхды. Ағча ханым шадлығындан билмирди ки, нә етсин.

Һүсејнгулу аға гызы илә бағы кәзиркән кәлиб Пири кишинин дахмасына чатды. О вахт Пири киши гапысында отуруб сәбәт һөрүрдү. Гарача гыз да архда габлары јујуб, дахмаја кирирди. Гарача гыз Һүсејнгулу ағаны көрүб горхуја дүшдү. О, ичәридән дөшәк кәтириб јашыл отларын үстүндә салды. Һүсејнгулу аға отурду вә үзүнү гызлара тутуб деди:

—Сиз дә кедин бағда ојнајын.

Гарача гыз гавалыны көтүрүб Ағча ханым илә кәзмәјә вә ојнамаға кетдиләр. Ағча ханым вә Гарача гыз әл-әлә вериб бағда гачмаға вә ојнамаға башладылар. Ағча ханым башына кәләни Гарача гыза нағыл етди, о да Баба отағындан нечә чыхдығыны она сөјләди. Бунлар өз араларында сөз гојдулар ки, мүмкүн олдугча Баба отағында көрүшсүнләр. Гарача гыз Ағча ханыма гавал чалыб, маһны охумағы вә ојнамағы өјрәдирди. Ахырда һәр икиси көј отун үстүндә отуруб сөһбәт етмәјә башла-

дылар. Аґча ханым бу һалда чох шад иди. Анчаг анасынын бир нечә саатдан сонра гајытмасы јадына дүшдүкчә үрәји сыхылырды.

Бир аздан сонра Һүсејнгулу аға Пири киши илә кәлиб, гызлар отурдуғу јерә чыхдылар. Бунлар гызлары көтүрүб ары пәтәкләринин тамашысына кетдиләр. Гызлар арыларын ишләмәсинә чох һәвәслә бахырдылар. Пири киши бир пәтәјә чатдыгда деди:

—Бу пәтәјин арылары чох вурағандылар, гызларым, бунлардан өзүнүзү көзләјин.

Бир башга пәтәјә чатдыгда көрдүләр ки, буранын арылары пәтәјин ағзында гарышга кими гајнашырлар. Буну көрдүкдә Пири киши деди:

—Јахшы вахтда кәлмишик, бу саат буранын арысы бечә верәчәкдир.—Сонра үзүнү Гарача гыза тәрәф тутуб деди.—Гызым, гачараг кет, евимиздән о күн сәнә көстәрдијим ағ торбаны көтүр кәл.

Гарача гыз јүјүрәрәк кетди, бир аздан сонра арылар пәтәкдән дәстә-дәстә чыхыб учмаға башлады. Пири киши онларын далынча дүшдү. Ахырда арылар бир килас ағачынын будағына гондулар. Бир дәгигә кечмәди ки, бир-биринин үстүнә гонараг үзүм салхымы кими ағачдан салландылар. Бу заман Гарача гыз торбаны кәтирди. Һамы ағачын алтында һазыр олду. Пири киши Аґча ханыма деди:

— Аґча ханым, һәр јувада бирчә диши ары олар, она шаһ дејәрләр. Бир јувада ики шаһ оланда дава олур. Јени доғмуш шаһ мәчбур олур учуб башга јува арасын. О вахт онун далына јени төрәмиш арылар дүшүрләр. Бах, көр јени шаһын гошунлары ону нә чүр әһатә етмишләр. Инди биз ону тутуб тәзә ары сәбәтинә салмалыјыг. Онда арылар да онун башына чәм олачаглар.

Бу сөзләрдән сонра Пири киши үзүнү Гарача гыза тәрәф тутуб деди:

— Гызым, чых ағача вә бу салланан арылары торбанын ичинә салыб ағзыны бүз.

Гарача гыз пишик кими ағача дырмашмаға башлады: Аґча ханым Пири кишидән сорушду:

—Баба, о арылар Гарача гызы санчмазларmы?

— Јох, ханым, арыны инчитмәсән вә онлардан горхмасан, адамы санчмазлар.

Гарача гыз ары дәстәсини торбаја салыб ағзыны бүздү. Пири киши деди:

—Инди, гызым, будағы силкәлә, арылар торбаја төкүлсүн, ја да будағы сындыр, торбанын ичиндә галсын.

Гарача гыз будағы сындырды вә ашағы енди. Пири киши торбаны ондан алды. Һамы аралыға кәлди. Пири киши торбадакы арылары бир бош пәтәјә бошалтды.

—Аґча ханым, бу пәтәјә сәнин адына сахлајачағам вә балы да өз ихтијарында олачагдыр. Һачан көнлүн бал истәди, кәләрсән, кәсиб верәрәм.

Бундан Аґча ханым чох шад олду. Һүсејнгулу аға деди:

—Гызым, бу да сәнин арын, инди кәл кедәк, бир аздан сонра анан кәләчәкдир.

* * *

Ахшам чағы Пәричаһан ханым Марија Ивановна илә шәһәрдән кәлиб чыхды. Пәричаһан ханым Аґча ханымы чох шад вә јанаглары гызармыш көрүб деди:

—Бах, гызым, мәнә гулаг асыб евдән бајыра чыхмадын, она көрә сағалыб, рәнкин өзүнә кәлди. Көр, гызым, сәнә нә гәшәнк шејләр кәтирмишәм.

Аґча ханым, анасы кәтирдији көзәл куклалара, башга ојун шејләринә вә ширин јемәли шејләрә бахыб чох шад олду. Бу вахт Аґча ханымын арзу етдији бир шеј вардыса, о да бу шејләри Гарача гыза көстәриб онунла бөлүшмәк иди. Бу да анчаг Баба отағында мүмкүн иди.

Аґча ханымын тәбиәти чох һәлим иди, өзү дә сөзә бахан бир гыз иди. Лакин Гарача гыз илә көрүшмәк арзусу онда о гәдәр артыг иди ки, мүрәббијәсинин әмриндән гәсдән чыхыб тез-тез өзүнү Баба отағына салдырырды.

Аґча ханымын күндән-күнә сағлам олмағы анасыны нә гәдәр шад едирдисә, бир о гәдәр дә мүрәббијәсинин әмриндән чыхыб, өзүнә тәнбеһ етдирмәји ону гәмкин едирди. Бу барәдә Пәричаһан ханым әринә шикајәт едәндә, Һүсејнгулу аға ришхәндлә дејирди:

—Ики бөјүк арвад бир балача ушағы тәрбијәләндирә билмирсинизми. Мән сизә мәсләһәт көрүрәм ки, ону тез-тез Баба отағына салыб дустаг едәсиниз.

Бу кими һалларда Һүсејнгулу аға гызына ачыгланыб Баба отағына көндәрәрди вә кизлин Гарача гыза хәбәр верәрди.

* * *

Пири киши Гарача гызын Ағча ханым илә кизлин көрүшүб достлуг етмәсинә әсла разы дејилди. О билирди ки, гудуз бәјзадәләрдән башга, гејриләрини инсан дәрәчәсинә гојмајан һүсејнгулу аға бу јетим гызы арвадынын ачығына Ағча ханымын јанына бурахыр. О бири тәрәфдән Пири киши дүшүнүрдү ки, бу сирр ачылдыгда Пәричаһан ханым Гарача гызы говачаг. Пири кишинин бир дә наразылығы онда иди ки, һүсејнгулу аға зинәтли гарачы либасы тикдириб Гарача гыза кејиндирирди вә өз гонаглыгларында ојнадырды. Бунун үстүндә Пири кишинин һүсејнгулу ағаја чох ачығы тутурду. Лакин гызы онун әлиндән алмагдан ачиз иди. Пири кишинин фикри јанлыш дејилди. Белә ки, бир дәфә һүсејнгулу аға бөјүк гонаглыг едиб чох адам чағырмышды. Бу гонаглыгда охујуб чалан дәстәси дә варды. һүсејнгулу аға Гарача гызын далынча нөкәр көндәрди ки, кәлиб ојнасын. Бу вахт Гарача гыза сојуг дәјдијинә көрә јердә јатырды. Пири киши гызы кетмәјә гојмады. Бу иттифагдан сәрхош аға артыг дәрәчәдә гәзәбнак олараг, икинчи дәфә нөкәри көндәрди ки, гызы јердән галдырыб кәтирсин, Пири киши әлачсыз галдыгда, Гарача гыз галхыб гарачы палтарыны кејди вә гавалыны әлинә алыб јола дүшдү.

Гарача гызын өзүнүн дә ојнамаға мејли чох иди. О, рәгс етмәји олдугча севәрди. Одур ки, мәчлисә мүбариз истәјән пәһләван кими атылды. Бир мәһарәтлә ојнамаға башлады ки, бүтүн данышыг вә сәс кәсилди. Гарача гыз елә чошмушду ки, орада олан адамлар онун көзүндән итмишди. Анчаг өз устады олан Јасәмән көзүнүн өнүндә дурмушду. Бирдән Гарача гыз елә бир тәрздә фырланды ки, баханларын нәзәриндә бир шар кими көрүндү. Гәфләтән Гарача гыз бир дизи үстә чөкәрәк әлинин бирини гавал илә јухары тутуб, о бирини белинә гојду.

Рәгси белә битирмәк Гарача гызын адәти иди. Гарача гыз гонаглар тәрәфиндән курултулу алгышланды. Сонра һамы рича етди ки, бу ојуну бир дә тәкрар етсин. Гарача гыз гәбул етмәди. Һәтта һүсејнгулу ағанын да сөзүнә бахмады. Һамынын үмиди кәсилмишди ки, бирдән Ағча ханым ортаја чыхыб, чалғычылара һәмин рәгси чалмағы әмр етди. Һамы тәәччүб илә она бахырды. Чалғычылар чалдылар, Ағча ханым да ојнамаға башлады.

Бунун ојнамағы көзәл вә гајдалы иди. Һәр һәрәкәтиндән мә'лум едирди ки, бу Гарача гызын шакирдидир. Бир-ики дөврә вурандан сонра Гарача гызы чағырды, о да дәрһал сычрајыб орталыға кирди вә һәр икиси габаг-габаға ојнамаға башлады. Бу хәбәр бир анда ағалыг хидмәтчиләринә јајылды. Онлар дәстә илә јүјүрүб гапынын ағзында тамаша етмәјә башладылар. Бу хәбәр Пәричаһан ханыма да чатды. О да тамашаја кәлди. Анчаг о, гызынын ојнамағына әсла шад олмајыб ачығындан билмирди ки, нә етсин.

Гызлар ојнамагларыны битирдиләр, һәр тәрәфдән онлары алгышладылар. һүсејнгулу аға фәрәһләниб гызыны бағрына басды. Бәјләр ону тә'риф едиб башыны сығалладылар.

Бир аздан сонра Пәричаһан ханым гуллугчусуну көндәриб Ағча ханымы јанына чағырды. һүсејнгулу аға дујду ки, арвады гызыны тәнбеһ етмәк үчүн чағырыр. Бу фикир дүз дә чыхды. О бири отагдан Пәричаһан ханымын бағыртысы кәлирди. һүсејнгулу аға сәбир едә билмәјиб гонаглардан үзр истәди вә Пәричаһан ханымын јанына кәлиб көрдү ки, Ағча ханым һөнкүртү илә ағлајыр вә Пәричаһан ханым да гышгырыр:

—Де көрүм, бу ојнамағы сәнә ким өјрәтмишдир?

һүсејнгулу аға деди:

—Бујур, чавабыны мән верим, буну Гарача гыз өјрәтмишдир. Сөзүн нәдир?

—Гарача гыз ону һарада көрүрдү ки, өјрәтсин. Мән онунла көрүшмәји гадаған етмәмишдимми?

—Сән етмишдин, лакин мән етмәмишдим. Бу евин саһиби мәнәм, јохса сән? Кимин һәдди вар, бундан сонра мәним әмриндән чыхсын...

Пәричаһан ханым индијә гәдәр әрини бу дәрәчәдә һирсли көрмәмишди.

—Инди ки, белӛдир, даһа мән бу евдә нә үчүн отурмушам.

—Өзүн биләрсән, отурурсан—отур кедирсән—кет. Буну билмәлисән ки, бундан сонра мән өз истәдијим кими давраначағам.

О бири отагдан бәјләр онун сәсини ешитдиләр. Рәһим бәј вә Сәлим бәј онун аиләсинә мәһрәм олдуглары үчүн онлары сакит етмәјә кәлдиләр. һүсејнгулу ағаны чәкиб о бири отаға апардылар. Бу иттифагдан гонаглар

пәришан олуб, бир-бир дағылмаға башладылар. Анчаг Рәһим бәј илә Сәлим бәј галдылар ки, әр илә арвады барышдырыб, кетсинләр. Бунлар истәдикләринә чатдылар. Һүсејнгулу ағанын һирси јатыб арвадына деди:

—Нә үчүн разы олмурсан Ағча ханым ојнасын, ојнамағын нә зәрәри вар ки?

Сәлим бәј деди:

—Пәричаһан ханым, мәним гызым Ағча ханым кими ојнамаг билсәјди, онун башына доланардым. Амма нә етмәли ки, атасы кими шүурсуз чыхыб, ајаг атмағы да билмир.

Рәһим бәј деди:

—Ушаг тајфасы Ағча ханым кими ојнамаға, күлмәјә јаранмышдыр. Јохса мәним гызым кими гарадинмәздән нә фајда.

Пәричаһан ханым онун сөзүнү кәсәрәк деди:

—Мән демирәм ки, гызым ојнамаг билмәсин, лакин мән дејирәм ки, Меһди ағанын нәвәси Ағча ханыма бир гарачы гызы илә јолдаш олуб, отуруб-дурмаг јарашмаз. Бу иттифагдан сонра, мән Ағча ханымы бурада гоја билмәјәчәјәм. Мән ирәлики кими шәһәрә көчәчәјәм вә гызымы да пансиона верәчәјәм. Һүсејнгулу аға бурада галсын, чүнки шәһәрдә јашамағы севмир.

Һүсејнгулу аға буна разы олду.

* * *

Сабаһысы күнү Ағча ханым анасы илә шәһәрә көчдү. Јазыг гызчығаз истәкли досту Гарача гызла көрүшә билмәди. Ағча ханымын шәһәрә көчмәси Гарача гыза бөјүк тә'сир етди. Бир тәрәфдән Ағча ханымын ајрылыг һәсрәти, о бири тәрәфдән дә онун ата-анасынын арасына әдавәт дүшмәси Гарача гызы чох гәмкин едирди. Ону шад едән бир шеј варса, о да гонаглыгда зүһур едән иттифагдан сонра Һүсејнгулу ағанын күнләрини досту Сәлим бәј вә Рәһим бәјкилдә кечириб, өз евиндә аз көрүнмәси иди ки, беләликлә дә Гарача гызы да ојнамаға чағырмырды. Бундан әлавә Гарача гыз өзү дә ојнамағы тәрк етмишди. О, күнләрини бағда кечирирди. Јолдашы да Гара көпәк иди. Бу ит Гарача гызла елә дост олмушду ки, јанындан ираг олмаг истәмирди. Гарача гыз да ону елә өјрәтмишди ки, һәр истәдијини едирди. Пири киши һәмишә бунлары бир јердә көрәндә, күлүб дејирди:

— Ики гара јахшы тапышмысыныз.

Бир иттифагдан сонра Гарача гызын Гара көпәјә мәһәббәти даһа да артмышды. Белә ки, бир күн Гарача гыз моруг јығмаг гәсди илә чәвәрәнини көтүрүб мешәјә кетмишди. Гара көпәк дә јанында иди. Мешә Һүсејнгулу ағанын мүлкүндә иди. Гарача гыз азмагдан вә мешә һејванларындан горхмурду, чүнки һәр ики һалда Гара көпәјин ону хилас едә биләчәјини анлајырды. Мешәдә чәвәрәни моруг илә долдуруб евә тәрәф үз гојду. Мешәнин ичиндән дәмир јолу кедирди. Гарача гыз јолу кечдији заман ајағы бүдрәјиб јыхылды вә моруғу јола төкүлдү. Буну јыған вахт вагон гатары көрүндү. Гарача гызын башы моруғуну јығмаға гарышыб гатарын кәлмәсиндән хәбәри јох иди. О вахт Гара көпәк мешәдән јола чыхды вә Гарача гызы башы ашағы моруг јыған вә гатары ити кәлән көрүб илдырым кими көтүрүлдү вә Гарача гыза елә дөш вурду ки, о да, өзү дә дәрәјә учдулар. Гарача гызын сағ ајағы кола илишиб ганады. Бунун ағрысындан вә Гара көпәјин белә һәрәкәтиндән ачыгланыб гышгырды. Амма башыны јухары галдырдыгда вагон гатарынын кечдијини көрдү. Гарача гыз анлады ки, ағыллы көпәк ону бу төвр өлүмдән гуртармышдыр. Она көрә дә дәрһал ачығы јатды вә Гара көпәјин башыны сығаллајыб, ону әзизләди. Сонра јола чыхды ки, көрсүн чәвәрәси нечә олмушдур. Көрдү ки, ондан анчаг гырылыб јерә төкүлмүш чөпләр галмышдыр. Гарача гыз өлүмдән гуртармасына чох шад олуб, чәвәрәнин төләф олмасына бир о гәдәр дә јанмады.

Бу хәбәр кедиб шәһәрә чатмышды. Ағча ханым досту Гарача гызын өлүмдән хилас олмасына чох шад олуб, атасына јаздығы мәктубун ичиндә бир шаһы ирилијиндә зәрли бир кағыз да гојмушду ки, бу да мәним тәрәфимдән Гара көпәјә бахшыш олсун.

* * *

Јајын ахыр күнләри иди. Ағча ханымын пансиона кирмәсинә аз галмышды. О, анасындан рича етди ки, бу ахыр күнләрини кәндләриндә кечирмәјә изин версин. Пәричаһан ханым разы олуб деди:

—Јахшы, гызым, мән өзүм дә сәнинлә бәрабәр ораја кедәчәјәм ки, бир аз раһат олаг. Јохса, бурада кәлибкедәнләрин әлиндән бир дәгигә асудә дејиләм. Анчаг

Аҕча, шәртим будур ки, о гарачы гызы илә тамамилә әлагәни кәсмәлисән. Сән бәј гызысан, елә рәиҗәт гызы илә огуруб-дурмаг сәнә јарашмаз. О күн атан шәһәрә кәлмишди, өзү тутдуғу әмәлиндән пешман олмушдур. О дејирди ки, мән арвадымын ачығына Аҕчаны Гарача гызла көрүшдүрүрдүм. Јохса, гызымын өз гаравашилә доєтлуг етмәсинә һеч мән дә разы дејиләм. Бағын мејвәси дәрилдикдән сонра Пири кишини дә, Гарача гызы да говачағам.

Бу хәбәрдән Аҕча ханым гәмкин вә пәришан олду. О, инди кәндә кетмәсинә шад дејилди. О иди ки, сәһәри күнү анасы ону јухудан галдырдыгда деди:

—Ана, мән кәндә кетмәк истәмирәм.

—Нә үчүн, дүнән сән өзүн демирдинми? Галх, тәнбәллик етмә.

Аҕча ханым истәр-истәмәз галхыб кејинди. Пәричаһан ханым кәндә кәләчәкләрини телеграфла һүсејнгулу ағаја хәбәр верди.

Гатар стансијада дајандыгда Аҕча ханым пәнчәрәдән атасыны көрүб чағырды. Вагондан ендикдә Аҕча ханым Гарача гызы кәнарда дурмуш көрдү. Пәричаһан ханымын башы шејләринә гарышмышды. Нөкәрләр шејләри алыб фајтона јығырдылар. Аҕча ханым бундан истифадә едәрәк, кизлинчә Гарача гызын јанына гачыб онунла көрүшдү.

—Тез ол, кет, ханым бизи бурада көрмәсин, јохса јенә ачығы тутар,—дејә Гарача гыз Аҕча ханымы тәләсдирди.

—Доғру дејирсән, сонра көрүшәрик,—дејә Аҕча ханым ата-анасына јанашды вә фајтона миниб јола дүшдүләр.

Ағалар гапыја чатдыгда хидмәтчиләр һәјәтдә чәркә илә дүзүлмүш, залым ханымын горхусундан тир-тир өсирдиләр. Бунларын ичиндә Пири киши дә варды. Пәричаһан ханым Гарача гызы орада көрмәјиб, гызынын үрәјини ондан сојутмаг үчүн ришхәнд илә деди:

—Гызым, бу да достун Гарача гызын вәфасы, көр сәни нечә тез јадындан чыхармыш.

Аҕча ханым анасынын бу тә'нәсинә сәбир едиб, сирин үстүнү ачмады. Сабаһы күн Марија Ивановна да кәлиб чыхды. Аҕча ханымын бураја кәлмәкдә мәгсәди Гарача гыз илә күн кечирмәк иди. О да мүмкүн олмадығындан чох бикеф вә гәмкин иди.

* * *

Гарача гыз да гәмкин иди. Комадан чыхмаг истәмирди. Күн чыхыб галхмышды. Гарача гыз ојанмышдыса да һәлә јериндән галхмамышды.

— Гызым, нә чох јатмысан, сән һеч белә кечикмәзсән, азарлы дејилсән ки,—дејә Пири киши сорушду.

—Јох, баба, азарлы дејиләм, амма дурмаға һеч көнлүм јохдур.

Пири киши команын гапысыны ачыб деди:

— Гызым, бах көр, нә көзәл күнәш чыхмыш. Белә һаваларда анчаг тәнбәлләр јатар.

Гарача гыз галхыб арам илә кејинмәјә башлады. Сонра әл-үзүнү јујуб чај ичмәјә мәшғул олду. Чајдан сонра бајыра чыхды. Һәгигәтдә күнәш хејли парлаг иди. Бағы кәзәркән Гарача гызын көзүнә гарышга јувасы саташды. Бу гарышгаларын ичиндә ганадлылары да варды. Онлар галхыб һавада учурдулар. Кah бу јуванын, кah да о јуванын ағзында гајнашырдылар. Пири киши Гарача гыза јахынлашыб деди:

—Гызым, нәјә бахырсан?

—Гарышгалара бахырам, баба. Бунларын ичиндә ганадлылары да вар. Баба, бу нә үчүн?

—Гызым, онларын ганадлары һәмишәлик дејилдир, онлар төкүләчәкләр. Бу күн гарышгаларын тој күнүдүр. Маја тутандан сонра онларын дишиләринин ганады гурујуб дүшәчәк.

Гарача гыз бабасындан гарышга тоју ешитчәк, әлләрини бир-биринә вуруб шаггылты илә күлмәјә башлады. Пири киши дә она гошулуб күлмәјә башлады.

— Бәли, гызым, гарышгаларын тојудур. Кет гавалыны кәтир, чал, онлар дә сәндән разы галсынлар.

Пири бабанын бу фикри Гарача гыза хош кәлди. О, гачараг комаја кедиб, гавалыны кәтирди. Чалыб, ојнамаға башлады. Пири киши бу ишдән шад олду.

Бу вахт Аҕча ханым мүрәббијәсилә бағчада отурмушду. Марија Ивановна китаб охујурду. Аҕча ханым да евчик тикирди. Чичәкләри дәриб ону бәзәјирди. Бу заман онун гулағына Гарача гызын нәғмәсинин сәси кәлди. Ону көрмәк үчүн чәпәрин гырағына кәлди. Аҕча ханым, Гарача гызын чәпәрин јанында охудуғу маһны-ны динләјәркән, гыврылыб өзүнү күнәшә верән зәһәрли бир илан атылыб Аҕча ханымын чылпаг голундан сан-

ды. Аѓча ханым гышгырыб өзүнү мүрәббијәсинин үстүнә атды. Бунун гышгырығына анасы вә хидмәтчиләр төкүлдүләр. Марија Ивановна өзүнү итириб, Аѓча ханымы бағчада тәк гојуб евә су кәтирмәјә гачды. Аѓча ханым да гышгыра-гышгыра онун далынча јүјүрмәјә башлады.

—Гызым, гавалыны чалма, көрәк о ағалыгдан кәлән сәс нәдир,—дејә Пири баба Гарача гызы дајандырды.

—Баба, бу сәс Пәричаһан ханымын сәсидир,—дејә Гарача гыз илдырым кими көтүрүлдү. Һәјәтә чатдыгда көрдү ки, Аѓча ханымын биләјиндән ган ахыр вә Пәричаһан ханым да ағлајараг хидмәтчиләрә јалварыр:

—Аман, сизә гурбан олум. Тезчә бир Аѓчанын јарасыны соруб, иланын зәһәрини јерә төкүнүз.

Лакин, һеч кәс бу горхулу ишә чүр'әт едиб гәдәм гојмурду.

Гарача гыз Пәричаһан ханымдан буну ешитчәк, Аѓча ханымын голундан зәһәри соруб јерә төкмәјә башлады. Һамы горхулу бир һалда буна тәәччүб едирди.

Пәричаһан ханым Гарача гызын сачларыны өпәрәк дејирди:

—Гарача гыз, мәнә рәһмин кәлсин, гызымы өлмәјә гојма.

Гарача гыз исә Пәричаһан ханымын наләсинә әсла фикир вермәјиб өз истәкли достуну өлүмдән хилас етмәјә сә'ј едирди. Бир аздан сонра Гарача гыз нә гәдәр сорduса, даһа јарадан ган кәлмәди. Аѓча ханым јарадан бир о гәдәр шикајәт етмирди, јарадан јухары гајтан илә мөһкәм бағланмыш јердән шикајәт едирди:

—Ана, гајтаны ач, голуму кәсир.

— Јох, гызым, олмаз. Онда зәһәр бәдәнинә јајылыб, сәни өлдүрәр. Сәбир ет, шәһәрә телеграм вурачағам. Атан һәким кәтирсин,—буну дејәрәк Пәричаһан ханым бир телеграм јазды вә нөкәрә верди ки, апарыб стансијадан вурсун. Аѓча ханымын голуну бағлајан заман Пири киши кәлиб чыхды. Әһвалатдан хәбәрдар олуб хејли изтираб илә Гарача гызын үзүнә бахды.

—Баба, көрдүнмү башымыза нә кәлди?—дејә Пәричаһан ханым шикајәтләнди.

—Бәли, көрдүм. Ону да көрдүм ки, өз баланы өлүмдән хилас етмәк үчүн бу атасыз-анасыз јетими бәлаја салмысан, — дејә Пири киши сәрт нәзәрлә онун үзүнә бахды.

—Баба, нә дејирсән. Гарача гыза һеч бир шеј олмамыш.

—Јахшы бах, ханым.

Бу вахт Гарача гыз деди:

Баба, ичәрим јаныр. Мәнә су вер ичим.

—Кәл, гызым, кедәк. Көрүм сәнә нә чарә едә биләрәм. Сонра үзүнү хидмәтчиләрә тутуб деди:

—Чәлд кедин мәним комамдан гатыг кәтирин, ајран едиб гыза ичирдим.

—Баба, бу саат—дејә хидмәтчиләр јүјүрүшдүләр.

—Баба, сәнә јалварырам, Гарача гызы апарма. Гој бурада јатсын. Телеграм вурмушам, Һүсејнгулу аға шәһәрдән һәким кәтирәчәкдир.—Буну дејәрәк Пәричаһан ханым онун габағыны кәсди.

— Чәкил, сән индијә кими бу гызы ағалығын әтрафында доланмаға гојмамысан ки, бәјзадә гызына пис хасијјәтләри тә'сир едәр. Инди дә мән онун бу зүлм јувасында галмасына разы дејиләм.—Буну дејәрәк Пири баба Гарача гызын әлиндән тутуб апарды.

* * *

Пири киши Гарача гызы сојундуруб раһат етди. Она тез-тез ајран верирди. Лакин Гарача гызын дишинин диби ганадығы үчүн јараны сордугда зәһәр түпүрчәклә онун ганына јеримишди. Бунунла белә Пири баба Гарача гыздан үмидини кәсмәмишди. Лакин өз чанығы өзкә уғрунда фәда етмиш гызчығазын һәјаты битмәк үзрә иди.

— Баба, мән өлсәм, мәни о бағчамызын јанындакы көј тәпәдә басдырын. Ораны мән чох севирәм. Орадан һәр јер көрүнүр. Орада һәр чүр чичәк вар.

—Горхма, гызым, һәким кәлиб, сәнә дәрман верәчәк. Сән дә сағалачагсан, узун јашајачагсан. Мән гоча бабаны о дедијин көј тәпәдә басдырачагсан.

Һүсејнгулу аға һәким илә кәлиб чыхды. Һәким Аѓча ханыма бахдыгдан сонра деди:

—Аѓча ханымын һеч горхусу јохдур .Иланын зәһәри бәдәнинә јајылмамыш рәф олунмуш, азачыг һәрарәти вар. Дәрман верәрәм јахшы олар.

Бу хәбәрдән ата вә ана чох шад олдулар. Сонра һәким илә бәрабәр Пири бабанын дахмасына кетдиләр.

829—14

Гарача гызын ганла долмуш көзләри јумулмушду. Һәким она бахдыгдан сонра деди:

—Хәстәнин һалы чох ағырдыр, чүнки соран заман зәһәри удмушдур, о ганына гарышыб бәдәнинә јајылмышдыр. Сағалмасы чәтиндир.

Бу хәбәрдән Пири киши мә'јус олуб деди:

—Һәким, өз баласыны өлүмдән хилас етмәк үчүн башга бир баланы өлүмә верән гадына нә дејәрләр?

—Сус, гоча көпәк, мәним гызымы бу гарачы гызына тајмы едирсән,—дејә һүсејнгулу аға бағырды.

Һәким онлары сакит едиб, кәтирдији дәрманы Гарача гыза ичиртди вә кишијә тапшырды ки, бундан хәстәјә тез-тез версин.

—Баба, мә'јус олма. Гыз чох сағламдыр. Үмидварам ки, сағалар,—дејә һәким ағалар илә бәрабәр кетди.

Пири баба дахманын гапысыны ачыб Гарача гызын башы тәрәфиндә отурду. Сонсуз гоча Гарача гыза артыг дәрәчәдә мәһәббәт бағламышды. Гарача гыз онун әски комасына јени бир һәјат, јени бир шө'лә кәтирмишди. Инди о шө'лә сөнүр... Она да сәбәб там ушаглығындан зүлмүнү чәкдији ағалары олмушду.

Гарача гыз ган илә долмуш көзләрини ачды, ахыр нәфәсиндә күнәшин шәфәгинә бир мүддәт бахды, сонра күлүмсүндү, көзләрини јенә јумду. Гарача гыз өлдү!..

— Дахманын бүлбүлү учуб кетди, — дејә Пири баба көз јашы төкдү.

Ә Ш Р Ә Ф

Севимли шакирдим
Әшрәф Бабајевә итһаф

Һачы Сәмәд шам намазыны јеничә гылыб гуртармышды. Мәһәммәд вә Фатма да јемәк отағында назик вә һәзин бир сәслә «Мән бир түркәм[1], елим-обам улудур» маһнысыны охујурдулар. Һачы Сәмәд бир мүддәт онлара гулаг асыб, сонра ичәри кирди. Ушаглар дәрһал сәсләрини кәсиб, галхдылар. Һачы Сәмәд деди:

— Нә көзәл маһныдыр! Нә көзәл сөзләрдир: «Инсан олан вәтәнинин гулудур!.. «Бу маһны, өвладларым, бир көзәл гәһрәман чочуғун һекајәсини јадыма салды.

Ушаглар аталарындан буну ешитчәк чәлд дедиләр:

— Ата, тәвәгге едирик бу һекајәни бизә сөјләјәсән!.

— Јахшы, өвладларым, сөјләрәм, чүнки сөјләмәли бир һекајәдир. — Һачы Сәмәдин арвады чај төкүб, онун габағына гојду. Һачы Сәмәд дә чајдан бир нечә гуртум ичиб башлады: — Отуз сәнә бундан әгдәм Гара дәниз кәнарында јапылмыш бир шәһәрдә Һачы Казым намында бир тачир сакин иди. Бу тачир Истамбул илә күчлү хәлчә алыш-вериши едирди. Һачы Казымын чох өвлады тәвәллүд етмиш идисә дә, чүмләси гырылыб, тәк бирчә он сәккиз јашында Әлимәрдан адлы оғлу галмышды. Әлимәрдан чох көзәл оғлан иди. Анчаг алыш-вериш етмәји севмәјирди вә бир дә чох пул тәләф едәрди. Атасы һа истәјирди ки, ону евләндирсин, амма Әлимәрдан бу әмрдән бојун гачырырды. Атасы чох тә'кид едиб дејәндә ки, оғлум, евимиз арвад тәрәфиндән саһибсиз галмышдыр, анан өләндән сонра нөкәр-гуллугчу үмидинә галмышыг, евлән, евимиз гајдаја дүшсүн...

Әлимәрдан онун сөзүнү кәсмәк үчүн дејәрди:

[1] Азәрбајчанлы.

— Јахшы, ата, евләнмәјә һазырам, анчаг көрәк евләндијим гыз тәрбијәли, охумуш ола, һәркаһ шәһәримиздә белә гыз варса бу саат никаһыны охут.

Буну дедикдә, Әлимәрдан јахшы билирди ки, шәһәрләриндә белә гыз јохдур. Анчаг бу чүр һијлә илә атасыны сакит етмәк истәјирди. Һачы Казым өзү дә билирди ки, бу сөз оғлу тәрәфиндән бир бәһанәдир, чүнки Әлимәрданын өзү елмсиз бир чаван иди. Үч-дөрд ил мәктәбдә охујуб, анчаг ана дилиндә бир аз савад газанмыш иди. Һачы Казым оғлунун бу барәдә дә сөзүнү кәсмәк үчүн охумуш гыз арајырды. Һәмин шәһәрдә Һачы Казым илә һәмсинн Чәмаләддин исмидә бир мүлкәдар јашајырды. Чәмаләддин нәчиб шәхсләрин бири иди. Онун атабабасы өз заманларында бөјүк бир мүлкә саһиб олмушдулар, анчаг кнјаз Чәмаләддинин вахтында о бөјүк мүлк тәләф олуб, бир чүз'и һиссәси галмышды ки, онун илә дә кнјаз өзүнү вә өврәтини бир төвр илә сахлајырды. Кнјазын өврәти Камилә ханым анатоллу Тофиг Пашанын гызы иди. Камилә ханымын, ана тәрәфиндән Чәмаләддинә гоһумлуғу чатырды.

Һачы Казым илә кнјаз Чәмаләддин чаванлыгдан бирбирилә дост идиләр. Инди исә достлуглары даһа да мөһкәмләнмишди. Һачы Казым оғлунун, куја тәрбијәли гыз тапмамаг сәбәбинә евләнмәкдән баш гачыртмасыны досту Чәмаләддинә сөјләмишди. О да Әлимәрдан истәдији гызы тапмаға сөз вермишди. Амма буна Һачы Казымын үмиди јох иди, чүнки ушагдан бөјүјә кими шәһәрләринин һамы адамларыны таныјырды: оғлу истәдији гыз орада јох иди, амма бу хејир ишә бир иттифаг сәбәб олду: үч күн иди ки, Камилә ханымын бачысы Нәчибә ханым она гонаг кәлмишди. Камилә вә Нәчибәдән башга Тофиг пашанын үч оғлу вә ики гызы да вар иди. Бу бөјүк күлфәти анчаг өз тәгаүдү илә доландырырды вә онлара лазымынча тәрбијә вермишди.

Камилә ханым атасынын гочалығыны вә гардашларынын көрпәлијини мүлаһизә едиб Әлимәрдана кетмәјини Нәчибәјә тәклиф етди, о да бу тәклифи гәбул етди. Атасынын разылығына Камиләнин шүбһәси јох иди. Мәктуб васитәсилә јазыб, Нәчибәнин изинини истәди.

Һачы Казым бу ишә артыг дәрәчәдә шад иди вә оғлунун да белә нәчиб шәхсләр илә гоһум олмаға разы олмасына шүбһәси јох иди. Бу сәфәр Һачынын зәнни дүз олду: Әлимәрдан бу әмрә шадлыгла разы олду. Тезликлә Нәчибә ханымын атасындан да разылыг мәктубу кәлди. Һачы Казым чох бөјүк чаһ-чәлал илә оғлунун тојуну етди.

Нәчибә он једди јашында гајәт, көзәл бир анатоллу гызы иди. Көзәллији дәрәчәсинчә дә елм вә тәрбијә алмышды.

Нами гојулмуш «Нәчибә»лији, һәр бир әсәриндән ашкар олурду. Әлимәрдан Нәчибәни үрәкдән севиб онун тә'сир көстәрмәји илә бир аз мүддәтдә чәми фәна әməлләрини билмәррә тәрк етди. Бу ики чаванын бир-бири илә олан көзәл рәфтары вә доланачаглары шәһәр чаванлары үчүн дәрс олмушду.

Тарих һичрининн 1303-дә, баһарын әввәлиндә, Нәчибәдән һекајәмизин гәһрәманы Әшрәф тәвәллүд етди.

Әшрәфин дүнјаја кәлмәси бабасы Һачы Казымын гәфләтән вәфат етмәсинә сәбәб олду. Белә ки, Һачы Казымын Һәсән адында бир гоча хидмәтчиси варды. Бу хидмәтчи Әлимәрдана ләләлик етмәјинә көрә һамы она ләлә нами вериб чағырарды. Һәсән ләлә Әлимәрданы чох истәјирди вә онун бөјүјүб, инди евли киши олмасыны өсла нәзәрә алмајыб, јенә дә ләләлик вәзифәсиндән әл көтүрмәјирди. Һачы Казым Һәсән ләләјә демишди ки, һәркаһ Әлимәрданын оғлу олса, она да ләлә олачагсан. Бу да Һәсән ләләни нәһајәт дәрәчәдә шад етмишди. О иди ки, Һәсән ләлә һамыдан тез Нәчибә ханымын оғлан доғмасыны билиб Һачы Казыма мүждә вермәјә гачды. О заман Һачы Казым базардан евә кәлирди. Гапыја чатдыгда Һәсән ләлә тәнкнәфәс бу хәбәри она верди. Һачы Казымын бу шадлыг хәбәриндән үрәји чатлајыб өлдү вә интизарыны чәкдији нәвәсини көрмәди. Бу иттифаг чүмләни, әләлхүсус Һәсән ләләни мә'јус едиб, шадлыгдан гојду, о өзүнү бу барәдә мүгәссир һесаб едиб дејирди:

— Һәркаһ, мән бу шадлыг хәбәри она вермәсә идим, онун бағры чатлајыб өлмәзди.

Атасынын вәфатындан сонра Әлимәрдан тичарәт ишини баш хадими Әзимә тапшырыб, өзү күнүнүн чохуну евдә кечирмәјә башлады.

Әшрәф бөјүјүб, јашы алтыја јахынлашды. Бу чох көзәл, сағлам вә севимли бир ушаг иди. Нәчибә ханымын елм тәрбијә вермәкдә нә дәрәчәдә габилә вә устад бир ана олмағы оғлунун көзәл һүснү вә әхлагындан көрүнүрдү. Әшрәф изинсиз һеч бир шејә өл вурмазды, сөјүш кими фәна хасијјәтләр әсла онда јох иди. Дили гајәт ширин

иди. Сағ јанағында бөјүк бир халы вар иди; күлән заман бу хал үзүнүн чухуруна дүшүб, она хејли мәлаһәт верирди. Ата-анасы Әшрәфи чох истәјирди. Һәр күн она чүрбәчүр либас кејиндириб кәздирирдиләр. Атасы онун үчүн балача икитәкәрли фајтон вә бир ешшәк алмышды. Һәсән ләлә ешшәји фајтона гошуб, күндә Әшрәфи шәһәрдә кәздирәрди. Шәһәр әһлинин әксәри ону таныјыб әзизләрди. Әлимәрдан танышларына күлә-күлә дејәрди:

— Шәһәр ушаглары арасында мән бир мәшһур адам олмушам; онлар һарада мәни көрсәләр, «Одур Әшрәфин атасы кедир» дејиб, бир-бирләринә көстәрирләр.

Һәсән ләләјә кәлдикдә халгын Әшрәфә бојлә диггәтлә бахыб нәзәр јетирдијинә вә тә'риф едиб, «Нә көзәл ушагдыр!» дедикләринә чох ачығы тутарды.

— Ахырда биринин ушаға көзү дәјәчәкдир, дејиб Нәчибә ханыма шикајәт едәрди. О да күлүб дејәрди:

— Көз дәјмәкдән горхма, Һәсән ләлә, онлар јанлыш сөзләрдир, анчаг Әшрәфи фәна хасијјәтли ушагларын јолдашлығындан, тәрк әдәб әсәрләриндән мүһафизә ет.

— Јох, ханым, сиз бәд көзүн тә'сиринә инанын. Мән чох иттифаглар билирәм, — дејә Һәсән ләлә чаваб верәрди.

Нәчибә ханым Һәсән ләләнин чох рәһмдил, саф вә садә бир гоча олмасыны нәзәрә алыб, онун көһнә адәтләр тәрәфдары олмасыны ади бир тәбиәт сајырды, она көрә дә бу барәдә онун илә артыг бәһс етмәјирди, о иди ки, бир кечә Әшрәфи сојундуранда онун бојнунда парчаја тикилмиш бир һејкәл көрүб деди:

— Оғлум, буну ким сәнин бојнундан асмышдыр?

Әшрәф додагларында тәбәссүм, ири вә гара көзләрини шивә илә кичилдиб, хејли нәзакәтлә деди:

— Һеч кәсә демәзсән ки?

— Јох, оғлум, һеч кәсә демәрәм, де!

— Буну Һәсән ләлә асмышдыр, демишдир ки, һеч кәсә демә, буну ассан сәнә көз дәјмәз.

Бу, Нәчибә ханымын оғлуна вердији тәрбијәјә мүғајир[1] идисә дә, бир тәрәфдән ләләнин Әшрәфә олан мәһәббәтини вә дикәр тәрәфдән дә онун «белә олмаса она көз дәјәр!» дедији илә изтирабда олдуғуну нәзәрдә тутуб, дуаны оғлунун бојнундан чыхартмады.

[1] Зидд.

Атасынын вәфатындан сонра Әлимәрданын тичарәт иши тәнәззүл етмәјә башлады. Буна да үмдә сәбәб о иди ки, Әлимәрдан дүканда әјләшиб, тичарәт етмәји әсла севмәјирди. Онун чаван тәбиәти һәмишә һәрәкәтдә олмаг истәјирди. Ушаглыгда дәнизи чох севиб, кәмичилији арзу едирди. Атасынын сағлығында тичарәт ишини ирәли апармаг үчүн тез-тез Истамбула сәфәр едирди. Бу исә онун дәнизә мәһәббәтини даһа да артырарды. Инди иши белә көрәндә, әсла севмәдији хәлчә алыш-веришиндән билмәррә әл чәкиб, арзусуну чәкдији кәмичилик фикринә дүшдү, она көрә дә дүканын бүтүн малыны сатыб, бир кәми алды вә кәмичиликлә мәшғул олду. Әлимәрдан бу ишә чох шад иди. Амма Нәчибә ханым һәмишә горхуда олуб, әсла раһат олмајырды. Бичарә арвад һәр дәфә дәнизин фыртынасы галханда сүбһә кими јатмајыб, дуа едәрди. Белә горхуда вахт кечирмәк Нәчибә ханыма тә'сир едиб, ону күндән-күнә арыгладырды. Нә гәдәр әринә јалварыб, бу сәнәтдән әл чәкмәсини тәвәгге едирдисә дә әри гәбул етмәјиб рәдд едирди вә дејирди:

— Нәчибә, өлүм кәлән вахт һәр јердә олса апарасыдыр, истәр раһат евдә вә истәрсә дә дәниздә олсун.

Нәчибә дејирди:

— Мәним раһатлығым үчүн сәндән тәвәгге едирәм ки, дәнизә өзүн кетмәјәсән. Сән хидмәтчиләрини көндәр, өзүн дә һесаба бахарсан.

— Јох, әзизим, белә олмаз. Иш саһиби кәрәк ишинин үстүндә олсун. Көрмәдинми истәкли вә баш хидмәтчимиз Әзим иши нә јерә јетирди?! Горхма, иншааллаһ мәнә һеч шеј олмаз.

Бу сөзләр Нәчибә ханымы раһат етмәјирди.

Әлимәрданын еви дәнизин кәнарында тикилмишди. Бурадан дәнизин үзү көз сүрдүкчә ајдын көрүнүрдү. Әлимәрдан сәфәрдә олан заман ана вә оғлу тез-тез ејвана чыхыб, дурбинлә дәнизә бахырдылар ки, көрсүнләр кәмиләри көрүнүрмү. Әлимәрданын дәнизә олан мәһәббәти оғлу Әшрәфә дә сирајәт етмишди. Һәтта ојун шејләри ичиндә кәми, лодка, гајыг вә башга дәниз шејләрини гејриләриндән артыг севирди. Бағчаларында балача бир көл вар иди. Бурада Әшрәф лодкада әјләшиб, ләләси илә кәзирди. Каһ-каһ бу көлдә балыг тутурдулар вә чимирдиләр. Әлимәрдан һәр дәфә дәниздән чыхыб, евинә кәлән заман, Нәчибәнин горхусундан дәнизин мәһнәт вә зәһмәтиндән әсла данышмајыб, һәр јердә онун тә'рифини

вә көзәллијини сөјләјирди. Бу нағыллар һәмишә Әшрәфә бөјүк тә'сир едир вә өз үрәјиндә дәнизә олан мәһәббәтини даһа да артырырды. Һәтта Һәсән ләләнин дә нағыллары ичиндә дәниз хүсусунда оланларыны артыг севирди. Бу мәһәббәт Нәчибә ханымы горхудурду. Одур ки, дејирди:

— Әшрәф, сәни фыртыналы вә дәһшәтли дәнизә бурахмарам! Сәни Истамбула апарыб «Мәктәби-һәрбијјә» верәчәјәм ки, орадан бабан кими «Паша» чыхасан!

— Јох, аначығым! Мән ону истәмәјирәм, мән охујуб «капитан» олачағам! Өзүмүн кәмим олачаг вә Һәсән ләләни дә орада «матрос» едәчәјәм — Әшрәф анасына бу јол илә чаваб верәрди.

Оғлунун белә чавабындан Әлимәрдан фәрәһләниб, Нәчибәјә дејәрди:

— Наһаг јерә, әзизим, зәһмәт чәкмә, оғул көрәк атасынын јолу илә кетсин.

Әлимәрданын кәмичиликдә дә бахты кәтирмәди. Каһ кәмиси думана дүшүб, башга кәмиләрә тоггашырды вә сыныб ону хејли зәрәрә салырды, каһ дашыдығы мала зәфәр јетирдији үчүн онун чәримәсини верирди. Кетдикчә Әлимәрдан борча дүшүрдү, бу сәбәбә ону фикир алырды; анчаг ишинин бојлә долашыг олмасыны Нәчибәдән кизли сахларды ки, ону тәшвишә салыб раһатсыз етмәсин. Һәмишә Нәчибәнин јанында Әлимәрдан өзүнү шад сахлајырды. Нәчибә исә буну дујурду вә бунун үчүн дә кефи ачылмајырды. Әлимәрдана тез-тез јалварырды ки, бу сәнәтдән әл көтүрсүн. Инди Әлимәрдан өзү дә бу фикрә кәлмишди. Она көрә Нәчибәјә деди: «Нәчибә, сәнә сөз верирәм ки, ишләрими бир гајдаја салан кими бу сәнәтдән әл көтүрәчәјәм». Нәчибә әринин вердији бу вә'дәсиндән ниһајәтдә шад олду.

* * *

Пајызын сон ајы иди. Гара дәнизин ән фыртыналы бир заманы иди. Үч күн иди ки, дәнизин нәрилти вә курултусуна адәт етмәмиш шәһәр әһли јата билмәјирди. Гара дәнизин бојлә адәтдән харич нәрилтисини гоча кишиләр дә көрмәдикләрини сөјләјирдиләр. Әлимәрданын кәлән вахты иди. Фәгәт кәлиб чыхмадығы Нәчибә ханымы чох тәшвишә салырды. Кечәләр јатмајыб намаз гылыр вә Әлимәрданын саламат олмасы үчүн аллаһа дуа

едирди. Күндүзләр дә дурбинлә дәнизә бахыб, тәшвишдә иди. Гара дәнизин зәһми балача Әшрәфи дә алмышды. О, Һәсән ләләсинә дејирди: «Һәсән ләлә! Даһа мән капитан олмағы истәмирәм!». Нәчибәнин тәшвиши кетдикчә артырды.

— Һәсән ләлә, көрәсән бу нечә ишдир. Әлимәрдан нечә олду? Үч күн бундан габаг кәлиб чыхасы иди. Бу барәдә сән нә фикир едирсән?

— Горхма, ханым, аллаһ кәримдир, һеч шеј олмаз! Кәминин капитаны тәчрүбәли адамдыр. Гара дәнизи өз әлинин ичи кими таныјыр.

Нәчибә ханым артыг дәрәчәдә тәшвишдә иди. Һансы кәмичидән сорушурдуларса, көрдүм дејән јох иди. Нәһајәт, «Трапезунд» шәһәринә мал апардығыны сораг верән тапылды. Һәсән ләлә һәр кәми кәлән кими көрпүдә һазыр олурду ки, ағасындан бир хәбәр билсин. Бир ахшам Һәсән ләлә хејли гәмкин евә гајытды. Нәчибә ханым ону көрүб, артыг тәшвишлә сорушду:

— Һәсән ләлә, нә хәбәр билдин?

— Ханым, бир јахшы хәбәр билмәмишәм, аға, нә сәбәбдән исә «Н» шәһәриндә кәмидән мал вердији заман диван тәрәфиндән тутулуб дустаг олмушдур вә кәминин бә'зи маллары да зәбт едилмишдир. Анчаг нә сәбәбә? Нә үчүн? Бурасыны дүрүст хәбәр верән јохдур.

Бу хәбәрдән бичарә Нәчибә ханым битаб олуб, өзүндән кетди. Бу иттифагдан үч күн кечмиш Әлимәрдан кәмиси илә бәрабәр кәлиб, өз шәһәринә чыхды. Фәгәт, шәһәрә чатан кими онунла кәлән диван әһли ону, кимсә илә көрүшмәмиш, һәбсханаја апардылар вә бир мүддәт һеч кәси онун јанына гојмадылар.

Заваллы Нәчибә бу иттифагдан хәстә олуб јатырды. Ахырда Нәчибә ханыма әри илә көрүшмәјә изин вердиләр. Әлимәрдан арвады илә көрүшдүкдә деди:

— Нәчибә, өз тәгсиримдир ки, чәкирәм. Ахыр вахтлар ишләрим чох долашмышды, борчларым һәддән ашмышды. Анчаг һәгигәти сәндән кизләјирдим. Бир чүһуд мәни јолдан чыхартды. Чох артыг кираје вермәклә Османлы торпағындан Русијаја кәмимә «контрабанд» гачаг малы јығды. Кәлиб «Н» шәһәринә чыхдыг. Сабиби кетди ки, ахшам кәлиб малыны кәмидән чыхартсын. Мән дә јүк вурдуғум гејри маллары кәмидән чыхардырдым. Диван әһли кәлиб кәмини ахтарды. «Контрабанд» маллары тутду. Чүһуд да јох олду. Тәгсири бојнума гојуб мәни дустаг

етдиләр. Анчаг, Нәчибә, гәм етмә, аллаһ кәримдир. Кет Әшрәфдән дә муғајат ол.

Әлимәрданы алты ај һәбсдә сахлајандан сонра мәһкәмәдә ишинә бахдылар вә ону мүгәссир едиб, беш ил вахта Сибирдә, Томск губернијаја көндәрмәјә гәрар вердиләр вә ики һәфтә мөһләт вердиләр ки, бүтүн ишләрини сәрәнчам етсин. Әлимәрдан һәр шејини сатыб борчларыны верди вә өзүнә дә бир гәдәр пул галды. Әлимәрданын фикри сибирликини чәкиб гуртарынча Нәчибә вә Әшрәфи Камилә ханымын јанында гојмаг иди. Амма вәфалы арвад әриндән ајрылмаг истәмәди. Камилә ханым вә әри нә гәдәр јалвардылар исә дә мүмкүн олмады. Ахырда Әлимәрдан әлачсыз галыб, разы олду. Һәсән ләлә дә бунлардан ајрылмаг истәмәди вә деди: мән чох дүнја көрмүшәм вә өзүм дә русча билирәм. Сиз исә һеч бириниз билмәјирсиниз, мәнсиз нечә доланарсыныз? Мәним сизә хејирдән башга нә зәрәрим ола биләр? Һәсән ләлә бу сөздән сонра Әлимәрдандан кетмәјә изин истәди вә ону разы еләди.

Јајын әввәлиндә, јағышлы бир күндә Әлимәрдан, Нәчибә, Әшрәф вә Һәсән ләлә көзү јашлы, гоһум-әгрәбаларындан вә көзәл вәтәнләриндән ајрылыб, вагон илә јола дүшдүләр. Вагон ахырынчы фитини вериб, тәрпәнәндә стансијада бир өврәт гышгырыб, үрәји кетди. Бу өврәт Камилә ханым иди. Бачысынын Сибир кими јад вә дәһшәтли бир өлкәјә кетмәсинә заваллы арвад сәбир едә билмәјирди. Вагонун дәмир пәнчәрәсиндән бахан Нәчибә ханым да бачысыны ојлә көрдүкдә битаб олуб, јерә јыхылды. Әлимәрдана кәлдикдә, онун үрәјиндә олан гәм вә гүссә бир мәртәбәјә чатмыш иди ки, саатларла көзүнү бир нөгтәјә дикиб, һарада олдуғуну һисс едә билмәјирди. Вә ону да белә фикрә салан арвады вә оғлу иди. О фикир едирди ки, Сибир кими сојуг бир вилајәтдә, чәнуб гөнчәси Нәчибә вә Гафгаз чичәји Әшрәф нечә доланачаглар?!

Әшрәф ата-анасы кими гәмкин дејилди. Чүнки Һәсән ләләнин демәси илә Әшрәф ојлә билирди ки, өзкә вилајәтә көчүрләр вә орада атасыны дустаг етмәјиб, азад едәчәкләр. Бунларын вагону өзкә вагонлар кими дејилди. Пәнчәрәләри дәмирдән олуб, гапыларында да әскәр дајанырды. Бу әскәр һәмишә Әшрәфи көрәндә нә исә бир сөз дејирди вә күлүмсүнүрдү. Әшрәф русча билмәдији үчүн онун дедијини баша дүшмәјирди. Амма Һәсән ләлә әскәрлә русча данышырды. Һәсән ләлә тез-тез стансијаларда дүшүб, Әшрәф үчүн јемәли шејләр алырды. Вә бә'зән Әшрәфин өзүнү дә дүшүрдүб, кәздирирди. Сәфәрин алтынчы күнү кәлиб бөјүк бир стансијаја чыхдылар. Бу заман Һәсән ләлә вагзалда бир сибирли мүсәлманла тәсәчә таныш олмушду. Онунла ширин сөһбәтдә икән, Әшрәф гејри адамларла бәрабәр вагондан стансијаја дүшдү. Һәсән ләләнин бундан хәбәри олмады. Бајрам күнү олдуғуна көрә стансијада вә онун әтрафында чох адам вар иди. Бир дәстә адам неј чалыб, ојнајырдылар, бир дәстә дә, чинли бир ојунчунун чүрбәчүр ојун көстәрмәсинә тамаша едирди. Вагондан дүшдүкдә Әшрәфин нәзәри бу ојунбаза саташды вә ирәли кедиб она тамаша етмәјә башлады. Бир аздан сонра вагон фит вериб, һәрәкәт етди. Әшрәфин бундан хәбәри олмады. Һәсән ләләнин дә башы сөһбәтә гарышыб. Әшрәфин стансијада галмасындан хәбәри олмады. Чинли ојунбаз ојуну гуртарыб, пул јығмаға башлады. Адамлар јаваш-јаваш дағылышдылар. Әшрәф дә кери гајыдыб, көрдү ки, вагонлары јохдур, кетмишдир.

Әшрәф вагонлары кетмиш көрүб, ағламаға башлады. Адамлар онун башына јығышыб, онун ким олдуғуну вә бурада нә гајырдығыны хәбәр алдыларса, Әшрәф чаваб верә билмәди, чүнки рус дилини билмәјирди. Онлар Әшрәфин чәркәси либасындан дујдулар ки, бу бир мүсәлман ушағыдыр вә анладылар ки, бу ата-анасындан изинсиз вагондан дүшүб, бурада галмышдыр. Онлар Әшрәфин һалына чох јанырдылар. Онлардан бири кедиб «жандарм» чағырды ки, Әшрәфи она тапшырсынлар. Әшрәф силаһлы жандармы көрүб горхудан гышгырды вә өзүнү бир гоча өврәтин үстүнә атды, гоча арвад Әшрәфин башыны сығаллајыб өпдү. Заваллы чочуг арвадын гучағында горхусундан тир-тир әсирди. О, ојлә билирди ки, жандармы она тәнбеһ етмәк үчүн чағырмышлар. Рәһимдил арвад Әшрәфин һалына нәһајәт јанырды. Бу гоча арвадын ады Софија Александровна иди. Николај Иванович илә Самара шәһәринә кедирдиләр. Бунун әри орада едади мәктәбиндә үмуми тәбиҹјат мүәллими иди. Инди бу стансијада вагон көзләјирдиләр ки, јола дүшсүнләр. Әшрәф жандармын горхусундан сәсини кәсиб, Софија Александровнанын гучағына сыхылмышды. Бу һалда Николај Иванович кәлиб чыхды. Әһвалатдан хәбәрдар оландан сонра Николај Иванович жандарма деди:

— Јәгин ки, бу мүсәлман ушағы Сибирә кедән вагондан дүшүб галмышдыр. Сиз кедиб стансија назиринә мә'лум един ки, бу барәдә о бири стансијаја телеграм вурсун. Гој ушаг да бизим јанымызда галсын. Бујур, бу да мәним «Карт визитим»дир!

Жандарм «Карт визити» алыб охуду: — «Николај Иванович Барсов Самара едади мәктәбинин үмуми тәбиҹјәт мүәллими». Жандарм буна разы олуб кетди. Адамлар да дағылышдылар.

Ики рәһмдил гочанын сә'ји илә Әшрәф ағламағыны кәсиб көнлү ачылды. Николај Иванович Әшрәфин адыны билмәк үчүн бојлә бир дәрс башлады. Бармағы илә арвадыны көстәриб деди: «Софија», сонра өзүнү көстәриб деди: «Николај». Әшрәф онун фикрини анлајыб, һәлә сорушмамыш әли илә өзүнү көстәриб деди: «Әшрәф». Әр вә арвад Әшрәфин бојлә бир зеһинли ушаг олдуғу үчүн башыны сығалладылар. Жандармын стансија назиринә әһвалаты демәсинә көрә о да телеграф вурмушду. Јарым саатдан сонра хәбәр чыхды ки, икинчи стансијанын јахынлығында вагон јолдан чыхыб чох өлән вә јаралы вардыр. Бу стансијадан көмәк истәјирләр. Бу һалда Самараја кедән вагон кәлиб чыхды. Николај Иванович стансија назириндән тәвәгге етди ки, Әшрәфи өзү илә Самараја апармаға изин версин. Бу барәдә өз дилиндән илтизам кағызы вермәјә һазырдыр ки, һәр вахт ушағын атаанасы чыхса, өз хәрчи илә һараја истәсәләр, көндәрсин. Стансија назири буна разы олуб, илтизам кағызыны вә адресини ондан алды. Николај Иванович Әшрәфи көтүрүб, өзү илә Самараја апарды.

Нәчибә ханым көзләрини ачыб, вагонда өзүнү јорғандөшәк ичиндә көрдү. Бичарә өврәт, ојлә зәиф дүшмүш иди ки, үзвләрини дә тәрпәтмәјә гүдрәти јох иди: ики күн иди ки, бихүшлуғу давам едирди. Нәчибә ханымын өзүнә кәлмәјинә Әлимәрдан чох шад олду. Лакин горхусундан данышдыра билмәди. Бу һалда вагонун гапысы ачылды. Нәчибә ханымын көзләри силаһлы әскәрә саташды. Әлимәрдан дуруб гапыны өртдү. Нәчибә зәиф сәслә деди:

— Нә фәна јуху көрдүм!.. Вагон дағылмајыбмыш...

Әлимәрдан арвадынын фикри өзүнә дүрүст кәлмәдијини вә вагонун дағылмасыны јуху билдијини көрүб деди:

— Әзизим, азарлы олмағына көрә һәким бир мүддәт данышмајыб, раһат олмағыны әмр етмишдир. Ики күндүр ки, ачсан, ал бир аз сүд ич!

Әлимәрдан Нәчибә ханыма бир гәдәр сүдлә булка једиртди. Бир аздан сонра Нәчибә ханым јухуја кетди. Әлимәрдан исә онун јанында гәмкин вә мә'јус әјләшиб фикрә кетди. «Бир мүддәтдән сонра Нәчибә јахшы өзүнә кәләрсә вә Әшрәфим һаны дејиб сорарса, нә чаваб верәчәјәм, худаја?».

* * *

О заман Әшрәф Николај Иванович вә Софија Александровна илә кәлиб, Самара шәһәринә чатдылар. Вагонда Әшрәф бир-ики дәфә ағладыса да ахырда Николај Ивановичин сә'ји илә сакит олду. Самараја чатанда Әшрәф, Әдил (Волга) чајында үзән кәмиләри көрүб, јенә вәтәнләри јадына дүшдү. Лакин бу сәфәр ағламајыб, әли илә кәмиләри көстәрәркән, Софија Александровнаја деди:

— Бах, бизим дә бојлә кәмимиз вар иди. Мәним өзүмүн «лодка»мда вар иди. Һәсән ләләмлә миниб кәзирдик.

Софија Александровна «лодка» сөзүндән башга бу данышыгдан һеч бир шеј анлаја билмәди. Әшрәфи гучағына алыб деди:

— Көзәл, Әшрәфим! Гој евимизә чатаг, сәнә базардан бир јахшы лодка алачағам. Чарһовузумузда ојнадачагсан. Ондан башга чохлу ојун шејләри дә алачағам. — Әшрәф дә бу данышыгдан анчаг «лодка» сөзүнү баша дүшүдү.

Барсов алдығы ев, Волга чајынын кәнарында тикилмишди. Бу евин ејванындан чох көзәл мәнзәрә ачылырды. Сәһәрдән ахшама кими чүрбәчүр кәмиләр Волга чајынын үзәриндә ағзы јухары-ашағы үзүрдүләр. Әшрәф бурадан тамаша етмәји чох севәрди.

Бир тәрәфдән јолун әзијјәтиндән, бир тәрәфдән дә лазымынча мүгәјјәд олунмамагдан Нәчибә ханымын азары кетдикчә шиддәт едирди. Һәсән ләләјә кәлдикдә, о да ағыр јараларын зәрбиндән һәмишә (бәһран) ичиндә олуб, данышмаға гадир дејилди. Һәсән ләләни азарлылара мәхсус олан ајры бир вагонда апарырдылар. Әлимәрдан Һәсән ләләсиз чох әзијјәт чәкирди, чүнки рус дилини билмәјирди; бир шеј лазым оланда мәәттәл галыр-

ды. Узун сәфәрдән сонра ахырда кәлиб, һөкумәт тәрәфиндән тә'јин олунан Сибирдә Томск шәһәринә чатдылар. Бу шәһәрдә диван тәрәфиндән полисә тапшырылыб азад олундулар. Һәсән ләлә илә Нәчибә нахош олдугларыны үчүн, бунлары хәстәханаја алмағы һөкумәт, мүтәрчим васитәсилә, Әлимәрдана тәклиф етди; анчаг буну Әлимәрдан гәбул етмәди вә мүтәрчим мүсәлмандан тәвәггә етди ки, онун илә бәрабәр шәһәрдә мәнзил ахтарсынлар; о да разы олуб, өз евиндә кирајәјә отурмаларыны тәклиф етди. Әлимәрдан чох шадлыгла буну гәбул етди. Бу адам Һәбибулла адлы томсклы чаван бир оғлан иди ки, полиссәдә јазычылыг едирди. Һәбибулла јазычылыг вә евләринин бир һиссәсини кирајә вермәклә арвады Күлсүм илә бәрабәр мәишәт едирди.

Әлимәрдан Һәбибулладан үч отаг кирајә едиб, бурада галды. Күлсүм Нәчибә ханыма үрәкдән гуллуг едирди. Бунун белә үрәкдән чалышмасына көрә Нәчибә ханым јаваш-јаваш сағалмаға башлады. Һәсән ләлә дә сағалмаға үз гојурду. Әлимәрдан Һәбибулланын көзәл хасиҗәтини вә онларла етдиҗи јахшы рәфтары көрүб, ону гардашы кими севирди. Әлимәрдан шәһәрә бәләд олдугда, орада гафгазлылардан тапыб онлар илә таныш олду. Онларын әксәри Әлимәрдан кими Сибирә сүркүн көндәрилмәдиләр. Бунлардан бә'зиләринин вахты тамам олмушдуса да, бураја өјрәшиб, даһа өз јерләринә гајытмаг истәмирдиләр.

* * *

Томскда гарлы вә човғунлу бир күн иди. Нәчибә ханым отагда сандалја үстүндә әјләшиб, гәмкин-гәмкин бајыра бахырды. Күләк гары галдырыб, ораја-бураја чырпырды; бачанын курултусу Нәчибә ханымын гәмини даһа да артырырды.

Шимал гышынын бу дәһшәтли мәнзәрәсинә бахыр идисә дә хәјалы өз јерләринин көзәл мәнзәрәләриндә иди.

Әлимәрдан вә Һәсән ләлә дә бу отагда идиләр, онлар да чөлүн курулту вә шаггылтысына тамаша едирдиләр. Бирдән Нәчибә ханым дөнүб Һәсән ләләдән сорушду:

— Һәсән ләлә, вагон дағылан заман Әшрәф һансы чухасыны кејмишди?

Һәсән ләлә чаваб вермәјиб, башыны ашағы салды.

Бичарә гочанын көзләриндән јаш төкүлүрдү. Әлимәрдан арвадына деди:

— Нәчибә, нә үчүн јенә Әшрәфин өлүмүнү јада салыб, Һәсән ләләни мә'јус етдин? Онсуз да јазыг кишинин о күндән бәри үзү гәм-гүссәдән ачылмајыр.

— Бағышла, әзизим, бу кечә дә Әшрәфи јухумда көрдүјүм үчүн сорушдум. Јухумда көрдүм ки, Әшрәф мәнә дејир: «Ана, гара чухамы чыхарт, аг чухамы кејдир».

Һәсән ләлә бирдән башыны галдырыб, нә исә демәк истәди; лакин өзүнү сахлајыб, јенә башыны ашағы салды.

Һәсән ләләнин јаралары сағалыб өзүнә кәлдиҗи заман, Әлимәрдан вагонун нечә дағылмасыны вә Әшрәфин мејитинин тапылмасыны, она сөјләмишди. Һәсән ләлә бир тәрәфдән өз тәгсирини вә бир тәрәфдән дә Нәчибә ханымын бирдәфәлик Әшрәфин өлүмү хәбәри илә сакит олмасыны нәзәрә алыб, онун итмәјини хәбәр вермәди. Бу тәрәфдән дә Нәчибә ханым Әшрәфи јаддан чыхартмајырды.

Николај Иванович вә әләлхүсус Софија Александровнанын сә'ји илә Әшрәф јаваш-јаваш русча данышмаға башлады. Буна һәр ики гоча артыг шад иди. Софија Александровна күнүнүн чохуну Әшрәфин тәрбијәсинә сәрф едирди. Һава кетдикчә сојуглашыр, Волга нәһри донмаға башлајырды. Чәнуб һавасындан пәрвәриш тапмыш Әшрәфә бу сојуг чох тә'сир едирди. Буну көрүб Николај Иванович она исти гыш палтары алды. Софија Александровна Әшрәфи кејиндириб, һәр күн кәзмәјә апарырды. Әшрәф кәзән вахт балача ушаглары гар үстүндә киршә илә сүрүшән көрүб. Софија Александровнадан тәвәгге едирди ки, она да ојлә киршә алсын. Софија Александровна онун хаһишини әмәлә кәтирди. Декабр ајы кәлди; мәктәбләр он беш күн гыш тә'тили мүнасибәтилә бағланды. Николај Иванович дәрсдән азад олуб, һәр күн Әшрәфи кәзмәли јерләрә апарырды. Бир дәфә Николај Иванович сиркин ачылмағыны гәзетдә охујуб, арвадына деди:

— Софија Александровна, бу кечә сирк ачылыр, јахшы олмазмы ки, бу кечә Әшрәфи апараг, кефи ачылсын?

— Чох көзәл фикирдир, әзизим, доғрудан да бу, Әшрәф үчүн бөјүк бир шадлыг олар.

Ахшам вахты һәр үчү кејиниб, сиркә кетдиләр. Сирк адамла долу иди. Әшрәфи Һәсән ләлә бир нечә дәфә сир-

кә апармышды. Бу дәфә сирк онун ата-анасыны јадына салды; она көрә башыны Софија Александровнанын дизинә гојуб һәзин-һәзин ағламаға башлады. Софија Александровна онун башыны сығаллајыб, сорушду: «Нә үчүн ағлајырсан, әзизим? Дајан, бу саат башлајачаглар; көрәчәксән нә гәрибә шејләр көстәрәчәкләр!.. Бу һалда ојун башланды. Јаланчы пәһләван мәзһәкәни башлајыб чүрбәчүр ојунлар чыхармаға шүру етдикчә, Әшрәф гәмини јаддан чыхарыб, гаггылты илә күлүрдү. Әшрәфин кефинин ачылмасы гочалары шад етди. Ојун гуртарды. Бунлар евләринә гајытдылар. Әшрәф евләриндә сиркдә көрдүкләри ојунлары чох мәһарәтлә тәглид едирди. Он беш күн гыш тә'тилини Әшрәф чох шадлыгла кечирирди. Тәзә илдә Николај Иванович вә Софија Александровна Әшрәфә јахшы бәхшејишләр алдылар. Гыш тә'тили гуртарды. Николај Иванович биринчи күн иди ки, дәрсә кетмишди. Дәрсдән гајыданда Софија Александровна онун гәмли олдуғуну көрүб бунун сәбәбини сорушду. Николај Иванович чавабында наһијә мүдири тәрәфиндән алдығы кағызы узатды. Бу кағызда да онун Самара едади мәктәбиндән Казан мәктәбинә тә'јин олунмасы јазылмышды.

Николај Иванович деди:

— Һәрчәнд ки, мәним Казан едади мәктәбинә тә'јин олунмағымда гуллуғума әскиклик јохдур, бил'әкс, Казан даһа бөјүк вә дарүлфүну олан бир шәһәрдир, анчаг Самарада чохдан бәри олдуғумуза көрә бу шәһәрә өјрәнмишдик. Николај Иванович һазырлашыб јанвар ајынын он икисиндә Самарадан көчүб, тәзә гуллуғуна кетди.

Николај Иванович Казан шәһәрини габагда да бир нечә дәфә көрмүшдү. Амма арвады биринчи дәфә иди ки, бу шәһәри көрүрдү. Софија Александровна узагдан Казанын мәнзәрәсини көрүб чох бәјәнди. Николај Иванович деди:

— Доғрудур, Казанын көрүнүшү јахшыдыр, амма аби-һавасы, тәмизлији Самараја чатмаз. Һавасынын тәбиәти белә дир ки, јајда чох исти вә гышда чох сојуг олур. Бу шәһәрин натәмизлијинә көлдикдә, Волга нәһрининсаһилиндә олан шәһәрләр арасында биринчидир. Мән чох горхурам ки, сән бу шәһәрин аби-һавасыны көтүрмәјәсән.

— Иншаллаһ, һеч шеј олмаз, — дејә Софија Александровна әринә чаваб верди.

Барсовлар едади мәктәбинин јахынлығында бир ев

тутуб, сакин олдулар. Николај Ивановичин горхдуғу шеј баша кәлди. Белә ки, арвады Казанын аби-һавасыны көтүрмәјиб, мүдам азарлы олурду. О, арвадына дејирди:

— Сәбир ет, әзизим, јај тә'тили башланан кими, сәни көтүрүб Самаранын бағларына апарачағам. Өзүм исә әризә вериб, јенә көһнә јеримизи истәјәчәјәм; һәркаһ вермәсәләр о вахт мән дә гуллугдан исте'фа верәчәјәм.

Софија Александровна азарлы олдуғу үчүн Әшрәфин күнү гәмкин кечирди. Тамам күн онун отағында галыб, шәкил вә ојун шејләри илә мәшғул олурду. Онунла ојнамаға, кәзмәјә кетмәјә јолдашлары да јох иди.

Николај Иванович дәрсдән гајыдыб, бир дә дәрсә кедәнәдәк, күнүнү азарлы арвадынын јанында кечирирди. Анчаг бир-ики дәфә арвадынын тәвәггәсинә көрә Әшрәфи киршәјә миндириб кәздирмишди.

Казанын човғунлу вә боранлы гышы ахыра јетди. Баһар күнәши һаваны, торпағы гызышдырмаға башлады. Гар әриди, Газанка вә Волга чајлары буздан азад олдулар. Ағачлар чичәкләниб, отлар көјәрди.

Софија Александровна азардан сағалыб, Әшрәфи тез-тез кәзмәјә апарырды. Казан бағларынын ичиндә «Русскаја Шветсарија» адлы бағ Әшрәфин чох хошуна кәлирди, чүнки бу бағ һүндүр ағачлары илә вәтәни Гафгаза чох бәнзәјирди. Бу бағын бир тәрәфиндә ушаглара мәхсус бир јер һазырламышдылар ки, орада онлар ојнајырдылар.

Бир дәфә Софија Александровна Әшрәфә Гафгаз либасы кејиндириб, һәмин баға апарды. Ону ушагларын ичинә гојуб өзү бир ханымла сөһбәтә мәшғул олду. Әшрәф бир скамјада отуруб, гәмкин-гәмкин ушаглара бахырды. Ики ушаг, бири оғлан, бири гыз, Әшрәфи белә гәмкин көрүб, ону ојнамаға тәклиф етдиләр. Амма Әшрәф истәмәди.

Бу бағ, бу ојнајан ушаглар, Әшрәфин јадына вәтәнләрини, ата-анасыны вә һәсән ләләсини салды. Заваллы ушаг башыны скамја үзәринә гојуб, һәзин-һәзин ағламаға башлады. Ушаглар онун ағламағыны көрүб, башына јығылдылар. Бириси она ојун шеји верди ки, ағламасын, о бири ушаг әлинә конфет узатды. Бир балача гыз да јајлығыны чыхарыб, онун көзләрини силди. Бу ушагларын ичиндә доггуз јашында, үстү Авропа либаслы, амма башында ағ фәс Мустафа адлы бир мүсәлман ушағы да

829—15

вар иди. Бу ушаг Әшрәфин палтарындан онун бир мүсәлман олдуғуну зәнн едиб, онунла белә суал-чаваб етди:

— Син мүсәлманмисән?

Әшрәф чәлд башыны галдырыб, Гафгаз ләһчәсиндә чаваб верди:

— Һә, мүсәлманам!

— Адын нәчидир?

— Әшрәф!

— Ничи јашын бар?

Әшрәф «ничин», «бар» ләфзәләрини анламады исә дә «јаш» сөзүндән суалы баша дүшдү вә деди:

— Мәним једди јашым вар!

Мустафа да Казан ушағы олдуғундан Әшрәфин дилини јахшы анламајырды; о, Әшрәфдән сорушду:

— Синин атан бармы?

— Јохдур, атам өлүбдүр!

Сонра Мустафа Әшрәфин әлиндән тутуб деди: — Јыблама, кәә, минимлән китик! (Ағлама, дур, мәнимлә кәзәк!)

Әшрәф дуруб онунла кәзмәјә кетди. Әшрәф өз башына кәләни она нәгл едирди. Мустафа онун дилини тамамилә анламајыб, анчаг бә'зи сөзләрини баша дүшүрдү.

Мустафанын атасы, Бүрһанәддин адлы дөвләтли бир мүсәлман иди. Сәнәти сөвдакәрлик иди. Мустафадан башга да бир өвлады јох иди. Өвладына һәм ана, һәм дә рус дили охудурду. Мустафа һәр күн гуллугчулары илә кәлиб, «Русскаја Шветсарија» бағында ојнајырды. Мустафа Әшрәфә јарытүрк вә јарырус дили илә гандырмышды ки, һәр күн бу баға кәлиб ојнасынлар; Әшрәф дә буна разы олмушду. Бу вахтдан башлајыб, Әшрәф вә Мустафа һәр күн бу бағда көрүшүб, достлашдылар. Софија Александровнаја мүмкүн олмајан вахт, Әшрәфи гуллугчуларына гошуб, баға кәзмәјә көндәрәрди. Мустафанын сә'ји илә Әшрәф аз вахтда Казан дилинә дә ашина олду. Софија Александровна бағда Мустафа илә таныш олмушду. Онун тәрбијәли вә һәлим бир ушаг олдуғуна көрә Әшрәфлә јахынлашмағына өзү сә'ј едирди. Бундан әлавә Әшрәф бир мүсәлман ушағы олдуғуну мүлаһизә едиб, фикир едирди ки, диван васитәсилә Әшрәфин ата-анасы вә гоһум-әгрәбасы тапылачагдыр. Мустафа Әшрәфи гонаг чағырыб, ону өз ата-анасы илә таныш етмишди. Әшрәф онларын һәр икисинә чох хош кәлмишди. Мустафанын анасы Ајшә, һәр ону көрәндә бағрына басыб

әзизләјирди, өпүрдү вә онун һалына јанырды. Әшрәфин дә Ајшә чох хошуна кәлирди. Һәр ону көрәндә гучағына атылыб, ону өпәрди, чүнки онун бир сују анасына охшајырды. Әшрәфин васитәсилә Барсовалар да онлар илә таныш олуб, кедиб кәлирләрди. Бу ики күлфәт бир-бирини севиб дост олдулар. Софија Александровна Казанын аби-һавасыны көтүрмәјиб тәзәдән азарлады вә бир ај гәдәр нахош олуб, мај ајынын ахырында вәфат етди. Онун өлүмү вәфалы әрини чох гәмкин етмишди. О иди ки, ај тә'тили башланан кими гәмини дағытмаг үчүн Авропа сәјаһәти фикринә дүшдү. Әшрәфи өзү илә сәјаһәтә апармағы мәсләһәт билмәјиб, ону мүвәггәти Бүрһанәддинкилдә гојду; онлар исә, Әшрәфи чох шадлыг илә гәбул етдиләр. Ај тә'тили гуртарды. Николај Иванович кәлиб чыхмады. Бүрһанәддин бу барәдә едади мәктәбиндән хәбәр билмәк үчүн назирин јанына кетди. О да Николај Ивановичин Париж шәһәриндә вәфат етдијини хәбәр верди. Бу хәбәр һамы күлфәти гәмкин етди.

Әшрәф Бүрһанәддинкилдә галыб, Мустафа илә бәрабәр јашамаға башлады.

УШАГЛЫГ ҺӘЈАТЫМДАН ХАТИРӘЛӘР

Атам Рзагулу дејәрмиш ки, мәним үч оғлум, бир гызым олачагдыр. Онлара бу адлары гојачағам: Гәһрәман, Рүстәм, Сүлејман, Маһтабан. Атамын бу арзусу әмәлә кәлир.

Бөјүк оғлу Гәһрәман өз сағлығында, һәлә ушаг икән вәфат едир. Мәним тәвәллүдүмдән ики ај сонра өзү дә вәфат едир. Үч көрпә ушағын пәрвәриш, тә'лим вә тәрбијәси анам Дүрнисәнин өһдәсинә дүшүр. Дајым Сәфәрәли Вәлибәјов (Загафгазија семинаријасынын мүәллими) бачысынын бу ағыр вәзифәсини бир гәдәр јүнкүлләшдирмәк мәгсәдилә бөјүк гардашым Рүстәми алты јашында ушаг икән, јашадығы Гори шәһәринә апарыр. Орада өз јанында һазырладыб Тифлис шәһәриндә кимназијаја гојур. Мән дә бачым Маһтабанла анамын һимајәсиндә, Сејидли кәндиндә јашамаға башладыг. Сејидли кәнди индики Ағдам шәһәринин бир һиссәсидир. Ушаглыг һәјатымын бөјүк һиссәси бу кәнддә кечмишдир.

КӘНД МӘИШӘТИ

Сејидли вә ону әһатә едән кәндлиләрин бағ-бағаты о дәрәчәдә болдур ки, көз әтрафда от вә ағачдан савајы бир шеј көрмүр. Һараја бахырсан бағ, бағ вә јенә дә бағ. Һәтта көјүн үзү ағачларын арасында парча-парча көрүнүр. Дар доггазларындан башга ачыглыг јер јохдур. Бүрүнүн үзүм бағлары Күрчүстан бағлары кими кәләсәр дејилдир. Тәнәкләри һәр нөв һүндүр ағачлара дырмашдырылмышлар.

Пајыз фәсли үзүм салхымлары будаглардан саллананараг ағачлары јолка кими бәзәјирләр.

Мән көзләримин ачдығча өзүмү белә зәнкин тәбиәт ичиндә көрдүм. О мәни мәрһәмәтли гучағында јашадар-

кән, һәјатын ағыр зәһәрли һалларыны, јетимлик, јохсуллуг мәшәггәтини унутдурурду. Биз ушагларын бүтүн күнләри бағларда кечирди. Та ачлыг бизә галиб кәлмәјинчә евләримизә гајытмаздыг, јенә дә баға гачардыг. Чүрбәчүр мејвәләр орада; чичәкләр, көј отлар орада; рәнкин пәрванәләр, охујан гушлар орада. Бизи бағлара чәлб едән шејләр бунлар иди.

Илин һәр фәслиндә биз ушаглар үчүн бағда мәшғулијјәт вар иди. Бahар вахты ағачлар һәр нөв рәнкин чичәкләр ачараг, бағлары күлүстана дөндәрирди. Бу заман гушлар јува тикмәјә мәшғул олдугда, биз дә онларла бәһс едәрәк евчик тикиб чичәкләрлә бәзәрдик. Бу мөвсүмдә јетишмәјә башлајан мејвәләрә кәлдикдә, биз онларын дәјмәјини көзләмәздик. Алча чичәјини төкүб бир балача бөјүјән кими көј олмағына бахмајараг, дуз илә јејәрдик. Сонра тут илә килас дәјмәјә башларды.

Јај фәслиндә әрик, кавалы, бөјүрткән дәјәрди. Пајыз кәлдикдә, бөјүкләрлә бәрабәр, үзүм, һејва, нар, әзкил, зоғал, алма, армуд, гоз вә гејри мејвәләр јығмаға мәшғул олардыг. Һәтта гышда да өзүмүз үчүн иш тапардыг. Гар һәр јери бүрүјән заман биз бағын хијабанларында гардан топ гајырар, онлары јумаламаға башлардыг. Топ кетдикчә ириләнәрәк ахырда бојумуздан һүндүр оларды, даһа јумаламаға күчүмүз чатмазды. Ја да гардан адам, һејван һејкәли гајырардыг. Лакин бу ојунун ахыры ағламаг оларды. Чүнки үшүмүш әлләримизи ода вердикдә сызылдамаға башларды.

Ушаг бир гәдәр өзүнү анладыгда һәр шејин сирриии билмәк истәјир. О заман ананын тә'лим вә тәрбијә ролу артыр. Чүнки биринчи нөвбәдә ушаг суалы она верир. Доғрудур, ушағын һәр суалына чаваб вермәк мүшкүлдүр. Лакин мүмкүн олан дәрәчәдә чаваб вериб, ону сакит етмәк лазымдыр. Мән дә анама чох суал верәрдим. Бир дәфә анам илә бағымызда идим. Чырчырама арамсыз чырылдајырды.

— Ана, о чырчырама нә дејир? — дејә суал етдим.

— Оғлум, о чырчырама дејир ки:

Гарышгачыг — гурушгачыг.
Мәнә деди, гарышгачыг.
Деди, деди, деди, деди.

Мән анамын бу чавабына хејли күлдүм. Сонра о сөзләри әзбәрләдим. Чырчырама охујанда мән дә она гошулуб дејәрдим: